

ตอนที่ 4

การปรับปรุงคุณภาพวรรณกรรม
สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ความมุ่งหมาย

การศึกษานบทเรียนตอนที่ 4 มีความมุ่งหมายดังนี้

1. เพื่อศึกษาสภาพความเจริญรุ่งเรืองทางศิลปะวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์ต่อวรรณคดี
2. เพื่อศึกษาปัจจัยสำคัญที่สนับสนุนให้การปรับปรุงคุณภาพวรรณกรรมประสบความสำเร็จ
3. เพื่อศึกษากวีและงานวรรณกรรมในสมัยรัชกาลที่ 2
4. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมสมัยรัชกาลที่ 2 กับวรรณกรรมสมัยต่อมา

วิธีศึกษา

ให้นักศึกษาอ่านบทเรียนในหนังสือนี้เป็นแนวทางสำหรับคิดและวิเคราะห์ปัญหาทางวรรณคดีด้วยตนเองและควรอ่านวรรณกรรมต่อไปนี้ประกอบด้วย

1. บทละครนอกพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 เรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือทั้งหมด
2. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนใดก็ได้อย่างน้อย 2 ตอน
3. นิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย
4. กาพย์พระไชยสุริยา (มีในภาคผนวกท้ายหนังสือนี้)
5. นิราศของสุนทรภู่ นอกเหนือจากที่เคยอ่านในแบบเรียนชั้นมัธยมศึกษา
6. นิราศนรินทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชสมภพเมื่อวันพุธที่ 24 กุมภาพันธ์ 2310 ที่ตำบลอัมพวา สมุทรสงคราม มีพระนามเดิมว่า “จิม” เมื่อทำพิธีโสกันต์แล้ว พระราชบิดาได้ฝากเป็นศิษย์ สมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่) วัดระฆังฯ ศึกษาอักษรศาสตร์โดยเฉพาะ ฉันทศาสตร์จากสำนักนี้ ทรงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรในระยะนั้นได้ทรงเป็นกำลังช่วยเหลือพระราชกิจของสมเด็จพระราชบิดา ทั้งในด้านการปกครองและการสงครามเป็นลำดับมา

ทรงผนวชเมื่อพระชนมายุ 22 พรรษา ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จไปประทับ ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส)

พ.ศ. 2349 ทรงได้รับสถาปนาเป็น กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประทับที่พระราชวังเดิม ธนบุรี

พ.ศ. 2352 พระชนมายุ 42 พรรษา เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครองราชย์อยู่ 15 ปี เสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2367

สภาพการณ์ทั่วไป

การสงครามกับพม่าครั้งสำคัญ ๆ ในแผ่นดินที่ 1 ฝ่ายไทยได้ชัยชนะทำความเสียหายให้กองทัพพม่าศึกเป็นอันมาก พม่าจึงระมือที่จะคิดทำสงครามกับไทย สมัยรัชกาลที่ 2 ไทยจึงเกือบไม่ต้องพะวงกับสงครามพม่า มีเพียงสองครั้ง เมื่อ พ.ศ. 2352 ปีแรกในรัชกาล พม่ายกทัพบกและทัพเรือมาตีหัวเมืองฝ่ายใต้ กองทัพไทยลงไปปราบปรามได้ที่เมืองถลาง ครั้งต่อมา เมื่อ พ.ศ. 2362 พม่าเกลี้ยกล่อมเมืองไทรบุรีเข้าเป็นพวก ทางพระนครได้ส่งกองทัพไปตีไทรบุรีได้คืนมา

เมื่อเหตุการณ์ด้านสงครามสงบลง จึงเป็นโอกาสให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจส่งเสริมศิลปะ วัฒนธรรม และปรับปรุงการบริหารบ้านเมืองอย่างเต็มที่

ในด้านการปกครอง ทรงกระจายพระราชอำนาจให้เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ได้แบ่งเบาภาระ และมีส่วนช่วยราชการมากขึ้น ขณะนั้นมีเจ้านายระดับพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าหลานยาเธอ ที่ทรงเจริญพระชนมายุแล้วหลายพระองค์ การกระจายพระราชอำนาจครั้งนั้นเป็นผลดีต่อการบริหารราชการเป็นอย่างมาก เจ้านายที่ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยมีหลาย

พระองค์ เช่น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราอนุรักษ์ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ กรมหมื่นเทพพลภักดี และกรมหมื่นรักษารณรงค์ เป็นต้น การที่เจ้านายที่ทรงพระปรีชาสามารถต่าง ๆ กัน เข้ามาทรงปฏิบัติราชการใกล้ชิด เช่นนี้ งานราชการจึงก้าวหน้าไปเป็นอันมาก ทั้งในด้านการค้าขาย การภาษีอากร การปกครองหัวเมืองและการทหาร

ทางด้านการศาสนา โปรดเกล้าฯ ให้แต่งสมณทูตไปลังกา ฟ้นฟูพระราชพิธีวิสาขบูชา รวบรวมสอบสวนบทพระปริต (บทสวดมนต์สำหรับสงฆ์) ให้ถูกต้องครบถ้วน กำหนดหลักสูตรการเรียนพระปริยัติธรรมและบาลีให้มีการสอบเปรียญธรรม ตั้งแต่ 3 ประโยค จนถึง 9 ประโยค สนับสนุนงานบูรณะและปฏิสังขรณ์พระอารามหลายแห่ง ที่สำคัญคือวัดสุทัศนเทพวราราม วัดอรุณราชวราราม วัดราชบูรณะ วัดราชาธิวาส และวัดสุวรรณดาราราม ที่พระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

สภาพการณ์ทั่วไปอยู่ในลักษณะสงบเรียบร้อย การส่งเสริมความเจริญด้านต่าง ๆ กระทำต่อเนื่องจากการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมสมัยรัชกาลที่ 1 สภาพการณ์ดังกล่าวเอื้ออำนวยความเจริญรุ่งเรืองของศิลปวัฒนธรรมในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นอย่างมาก

ความรุ่งเรืองของศิลปวัฒนธรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นทั้งศิลปินและกวี ทรงเชี่ยวชาญเป็นพิเศษในงานปั้น แกะสลัก ดนตรี และการละคร ทรงได้รับการศึกษาวิชาอักษรศาสตร์และการประพันธ์จากสำนักสมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่) วัดระฆังฯ จึงทรงเป็นกวีชั้นเยี่ยมด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า รัชกาลที่ 2 ได้ทรงแบ่งพระราชภารกิจในการบริหารแผ่นดินให้เจ้านายที่ทรงไว้วางพระราชฤทัยไปแล้วหลายด้าน จึงเป็นเหตุให้พระองค์ทรงมีเวลาที่จะปรับปรุงส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม ตามที่ทรงถนัดได้อย่างเต็มที่ ประกอบกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และสมเด็จพระราชบิดาได้ทรงเริ่มต้นฟื้นฟูมาก่อนแล้ว การส่งเสริมในรัชสมัยของพระองค์จึงเป็นไปอย่างสะดวก รวดเร็ว และประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี

ศิลปกรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น เป็นที่ทราบกันดีโดยทั่วไปว่าทรงสนพระราชมหุทัยในทางศิลปะอย่างมากจนอาจถวายพระสมญานามว่า “กษัตริย์ศิลปิน” ได้ เพราะนอกจากจะทรงส่งเสริมช่างฝีมือให้ได้กระทำการช่างแล้วยังทรงลงฝีพระหัตถ์ในงานบางอย่างอีกด้วย¹

งานศิลปะฝีพระหัตถ์ที่เด่น ๆ ได้แก่ งานปั้นพระพักตร์พระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม ทรงแกะไม้รักเป็นรูปหน้าพระชฎา 2 หน้า เรียกกันว่าพระยารักใหญ่ พระยารักน้อย และที่สำคัญที่สุดคือ งานแกะสลักบานประตูพระวิหารประดิษฐานพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศน์ฯ

งานแกะสลักบานประตูพระวิหารวัดสุทัศน์ฯ ครั้งนั้น โปรดเกล้าฯให้ยกบานไม้เข้าไปในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย โดยมีกรมหมื่นจิตรภักดี ทรงเป็นหัวหน้าช่าง พระเจ้าอยู่หัวทรงดูแลการแกะสลักอย่างใกล้ชิด และก็ทรงแกะสลักด้วยพระองค์เองด้วย งานแกะสลักไม้ชิ้นนี้เป็นการแกะสลักที่เรียกว่า “ชุด 3 ชั้น” เป็นภาพชนิตลอยตัว (round relief) ศิลปะการแกะสลักลักษณะนี้เคยทำมาแล้วแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ไม่เคยปรากฏว่ามีภาพแกะสลักชิ้นใดงดงามเหนือกว่าบานประตูวัดสุทัศน์ฯเลย

ทรงแต่งสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง เป็นที่รับแขกเมือง โปรดให้ตกแต่งอ่างน้ำภูเขา แพแก่ง ตึกตาเท่าคนจริง และรูปสัตว์ต่าง ๆ ความงามในการตกแต่งสวนขวาเป็นที่เลื่องลือของแขกเมืองโดยทั่วไป

ศิลปกรรมอื่น ๆ ในรัชกาลนี้ เช่น การบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ ล้วนเป็นงานช่างฝีมือที่เป็นแบบแผนแก่ศิลปินสมัยต่อมาได้เป็นอย่างดี

การละคร

ละครของหลวง (ละครใน) ซึ่งรัชกาลที่ 1 ได้ทรงปรับปรุงเป็นแบบแผนขึ้นแล้วนั้น เมื่อถึงแผ่นดินที่ 2 ตัวละครร่อยหรอลงไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้หัดละครในชั้นเด็กขึ้นอีกสำหรับหนึ่ง เข้าใจว่าได้ออกโรงเล่นครั้งแรกเมื่อสมโภชพระยาเศวตฤกษ์

¹วิทย์ พิณคณเงิน “ศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ 2” **จันทร์เกษม** ม.ค.-ก.พ. 2515 หน้า 115

ข้างเผือกเอกเมืองโพธิสัตว์ ซึ่งเข้ามาสู่พระบารมีเมื่อ ปีวอก พ.ศ. 2355¹

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ ทรงสนพระทัยการละครมานาน ตั้งแต่ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เคยทรงฝึกหัดและจัดตั้งคณะละครขึ้นที่วังเดิม มีชื่อเสียงว่าเล่นดี แต่ต้องเลิกกลับไปเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงขอให้ระงับเสีย เพราะทรงถือธรรมเนียมเก่าที่ปฏิบัติสืบกันมาแต่ครั้งศรีอยุธยาว่า ละครในเป็นเครื่องราชูปโภค สำหรับวังหลวงเท่านั้น

ละครในสมัยรัชกาลที่ 2 เล่นแต่เรื่องอิเหนากับรามเกียรติ์และอุณรุทบ้างเป็นส่วนน้อย ส่วนเรื่องดาหลังไม่นิยมเล่น รัชกาลที่ 2 ทรงแต่งบทละครอิเหนาและรามเกียรติ์ขึ้นใหม่เพื่อใช้เล่นละครโดยเฉพาะ เหตุที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ เป็นเพราะทรงมีความรู้เรื่องบทละครและทำรำ มีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นผู้เชี่ยวชาญ เห็นว่าบทพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 1 บางตอนขัดข้องด้วยกระบวนรำ อาจเป็นเพราะแต่งซ่อมแซมบทของเก่าจากครั้งอยุธยาเข้ากันไม่สนิท จึงยังไม่เหมาะพระราชหฤทัย

หนึ่งในรัชกาลนี้ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีได้ทรงคิดจัดกระบวนรำ และทำรำต่าง ๆ ให้มีแบบแผน เพื่อยึดถือให้ถูกต้องตรงกัน นับเป็นการจัดระเบียบทางนาฏศาสตร์ครั้งสำคัญ ถ้ายทอดเป็นแบบครูสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้

การดนตรี

กล่าวกันว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระราชอัธยาศัยฝักใฝ่ทางศิลปะการดนตรีเป็นอย่างยิ่ง ทรงโปรดอุปถัมภ์การดนตรีทั้งในทางฝีมือช่างสร้างเครื่องดนตรีและการเล่น ทรงชวนชายที่จะให้ได้วัดถุสุมภะระที่ดีมาใช้ในการสร้างเครื่องดนตรีให้เหมาะสม² การดนตรีในรัชสมัยของพระองค์เจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างยิ่ง ทั้งการบรรเลงปี่พาทย์ มโหรี และการขับร้อง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงริเริ่มให้มีการขับเสภาประกอบปี่พาทย์³ การขับเสภาแต่เดิม ผู้ขับมีกรับขยับประกอบการร้องเท่านั้น พระองค์เห็นว่าการขับเสภาอย่างโบราณผู้ขับเหน็ดเหนื่อยมาก ไม่มีช่วงเวลาที่จะหยุดพัก จึงโปรดให้นำวงปี่พาทย์เข้ามาประกอบช่วยให้มีเสภาที่มีความไพเราะน่าฟังมากขึ้น เป็นที่นิยมสืบมา คำกลอนไหว้ครูเสภาตอนหนึ่งกล่าวถึงประวัติการนำปี่พาทย์เข้ามาประกอบการขับเสภา ว่า

¹ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา ตำนานละครอิเหนา หน้า 139

² ละม่อม โอชกะ "บุหลันเลื่อนลอยฟ้า" จันทรเกษม ม.ค.-ก.พ. 2511 หน้า 85

³ ละม่อม หน้า 85

“เดิมเมื่อครั้งจอมรินทร์แผ่นดินลับ
เสภาขับยังหามีปีพาทย์ไม่
ครั้นมาถึงพระองค์ผู้ทรงชัย
ก็เกิดมีขึ้นในอยุธยา”

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีความชำนาญชำนาญในการบรรเลงดนตรี
ทรงโปรดขอสามสายเป็นอย่างยิ่ง

การดนตรีในสมัยนั้นรุ่งเรืองมากที่สุด เจ้านายต่างกรมและขุนนางผู้ใหญ่ ต่างก็ตั้งวง
มโหรีและปีพาทย์ประกวดประชันกัน การส่งเสริมการดนตรีจึงแพร่หลายไปทุกแห่งทำให้มี
นักดนตรีฝีมือดีเกิดขึ้นมาก นักดนตรีเหล่านั้นได้แต่งและปรับปรุงเพลงขึ้นเป็นจำนวนมากทั้ง
เพลงหน้าพาทย์¹ และเพลงที่ใช้บรรเลงทั่วไป นักดนตรีสมัยรัชกาลที่ 2 หลายคนเป็นครูดนตรี
เป็นที่ยกย่องนับถือในสมัยต่อมา

การส่งเสริมและปรับปรุงคุณภาพของศิลปะ วัฒนธรรมในรัชกาลที่ 2 ประสบความ
สำเร็จเป็นที่ประจักษ์ชัด ศิลปะทุกประเภทที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้ทรงเริ่มต้นฟื้นฟู
ไว้ในวันนั้นได้งอกงามเข้าสู่ขั้นมาตรฐานเป็นแบบแผนแท้จริงในแผ่นดินที่ 2 นี้เอง

พระยาตรังศรีฯ แต่งโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติบรรยายความรุ่งเรืองของศิลปะวัฒนธรรม
ในครั้งนั้นไว้ว่า

“โรงรำละครครั้นครั้น	เครื่องเสียง
เสนาสนั้นไพเราะเพลง	พาทย์ก้อง
เจริญสุขเกษมเวียง	วังราช
เฉื่อยฉ่ำระบำร้อง	เรื่อยเสียง ฯ”

วรรณกรรมและเหตุผลสำคัญที่ทำให้วรรณกรรมเจริญรุ่งเรือง

วงวรรณกรรมไทยยกย่องช่วงเวลาสมัยรัชกาลที่ 2 ว่าเป็นยุคทองของวรรณคดีไทย
เนื่องจากวรรณกรรมสมัยนี้มีคุณค่าทางวรรณศิลป์สูงส่ง

เหตุผลสำคัญที่ทำให้การส่งเสริมวรรณกรรมประสบความสำเร็จอาจประมวลได้
ดังนี้ (ขอให้นักศึกษาคิดและหาเหตุผลอื่น ๆ สนับสนุนอีก)

1. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระปรีชาด้านอักษรศาสตร์อย่าง
แท้จริง ทรงศึกษาอักษรศาสตร์จากพระอาจารย์ผู้มีชื่อเสียง คือ สมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่)
วัดระฆัง ประกอบกับทรงสนพระราชหฤทัยจริงจึงในพระราชกรณียกิจด้านนี้ด้วย ทำให้งาน
ส่งเสริมวรรณกรรมเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว

¹ เพลงบรรเลงแสดงอิริยาบถของตัวละครและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ

นอกจากจะทรงสนพระทัยวิชาอักษรศาสตร์แล้ว ยังทรงสนพระทัยศิลปะด้านอื่น ๆ อันเป็นเหตุเกื้อหนุนวรรณคดีเป็นอย่างดีด้วย กล่าวคือเมื่อทรงส่งเสริมดนตรี บทขับร้องและ บทเสภาที่พลอยได้รับการส่งเสริมด้วย การละครก็เช่นกัน วรรณกรรมบทละครเจริญสูงสุดสมัย นั้นก็เพราะการส่งเสริมการละครทั้งละครนอกและละครในนั่นเอง

2. การส่งเสริมวรรณกรรมสมัยนั้นกระทำอย่างมีระเบียบแบบแผนและถูกต้องตาม หลักวิชาการ กล่าวคือได้จัดตั้งวงกวีขึ้นในราชสำนัก มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์ ประธานประกอบด้วยกวีสำคัญ ๆ อีกเป็นอันมาก งานวรรณกรรมเรื่องใหญ่ ๆ ถูกจัดสรรให้กวี รับผิดชอบไปตามความถนัดของตน และเมื่อแต่งแล้วยังโปรดให้นำมาอ่านในที่ประชุมวิจาณ์อีก อาจกล่าวได้ว่าการวิจารณ์วรรณกรรมของไทยได้เริ่มต้นขึ้นแล้วในสมัยนั้น เมื่อกวีสร้างวรรณกรรม ขึ้นตามขั้นตอนดังกล่าว วรรณกรรมจึงมีคุณภาพทางวรรณศิลป์อย่างแท้จริง

3. การส่งเสริมวรรณกรรมสมัยนั้นมีรากฐานสำคัญจากการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรม สมัยรัชกาลที่ 1 คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรวบรวมวรรณกรรมเก่าอย่าง จริงจัง และทรงนำวรรณกรรมสำคัญมาชำระ ปรับปรุงและแต่งใหม่ ทำให้วรรณกรรมเรื่อง สำคัญ ๆ มีเนื้อเรื่องและรายละเอียดต่าง ๆ อย่างสมบูรณ์ตั้งแต่ต้นจนจบ การส่งเสริมวรรณคดี ในสมัยรัชกาลที่ 2 จึงตัดภาระเรื่องการสืบหาต้นฉบับการลำดับเนื้อเรื่องและรายละเอียดไปได้ กวีในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้เลือกคัดวรรณกรรมที่รวบรวมและเรียบเรียงเป็นระเบียบแล้วนั้นมาปรับ ปรุงคุณภาพทางวรรณศิลป์ เช่น เรื่อง อิเหนา และรามเกียรติ์ เป็นต้น

การถ่ายทอดวรรณกรรมพงศาวดารจีนสมัยรัชกาลที่ 1 เช่น เรื่องสามก๊กและไซอิ๋ว มีส่วนสำคัญต่อการส่งเสริมวรรณคดีสมัยต่อมาเป็นอย่างดี คือกวีได้เห็นแบบอย่างและศิลปะ การแต่งวรรณกรรมต่างชาติ นำมาเป็นประโยชน์ในการปรับปรุงคุณภาพวรรณกรรมของเราด้วย อนึ่ง การฟื้นฟูและส่งเสริมวรรณกรรมสมัยรัชกาลที่ 1 ได้รวบรวมและแต่งหนังสือ ไว้เป็นอันมาก เป็นผลให้ประชาชนมีการศึกษา เห็นความสำคัญของหนังสือและรักการอ่านมากขึ้น การสร้างพื้นฐานด้านการศึกษาและการอ่านหนังสือดังกล่าว นับว่าเป็นรากฐานสำคัญที่ช่วยให้การ ส่งเสริมวรรณกรรมสมัยรัชกาลที่ 2 ประสบความสำเร็จ

4. สถานการณ์บ้านเมืองและสิ่งแวดล้อมด้านอื่นเอื้ออำนวยต่อการส่งเสริมวรรณคดีสมัย รัชกาลที่ 2 เป็นอันมาก เช่นการสงครามยืดเยื้อระหว่างไทยกับพม่าสิ้นสุดลงตั้งแต่ต้นรัชกาล อีกประการหนึ่งรัชกาลที่ 1 ได้ทรงจัดระเบียบและวางแผนงานการบริหารบ้านเมืองไว้เป็นอย่างดี แล้ว จึงลดพระราชภารกิจด้านการบริหารราชการลงเป็นอันมาก ประกอบกับเจ้านายชั้นสูงเป็น จำนวนมากเจริญพระชันษาแล้วได้ทรงช่วยแบ่งเบาพระราชกรณียกิจการบริหารบ้านเมืองด้าน

ต่าง ๆ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีโอกาสส่งเสริมวรรณคดีอย่างเต็มที่

5. สมัยรัชกาลที่ 2 มีกวีเด่น ๆ เป็นจำนวนมาก (เป็นผลมาจากก้ารฟื้นฟูวรรณกรรมสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วย) และกวีเด่นดังกล่าวมีความสามารถเฉพาะตัวต่าง ๆ กัน ทำให้งานสร้างสรรค์วรรณคดีสมัยนั้นเป็นงานที่หลากหลายในประเภทของวรรณกรรม คือมีวรรณกรรมประเภทต่าง ๆ มากมาย และวรรณกรรมแต่ละประเภทมีความงามพิเศษตามความถนัดของกวีด้วย เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงถนัดพระราชนิพนธ์กลอนบทละคร กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงถนัดด้านโคลงและฉันท์ พระยาตรังศรีฯ ถนัดด้านโคลงฉันท์ นายรินทรธิเบศร์ทางโคลงสุภาพ และสุนทรภู่ถนัดทางกลอนทั่วไป เป็นต้น กวีดังกล่าวเป็นกวีที่มีความรู้และความสามารถสูงทั้งสิ้น งานวรรณคดีประเภทต่าง ๆ ตามความถนัดของกวีจึงมีคุณภาพสูงส่งเป็นที่ยอมรับจนทุกวันนี้

เหตุผลทั้ง 5 ประการข้างต้นนั้น เป็นเพียงตัวอย่างของปัจจัยที่เกื้อหนุนให้การส่งเสริมคุณภาพของวรรณกรรมสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นผลสำเร็จ

กวีสมัยรัชกาลที่ 2 มีหลายท่านที่ปรากฏชื่อเด่นมากคือ

1. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
2. กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์
3. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
4. พระยาตรังศรีภูมิบาล
5. พระสุนทรโวหาร (ภู่)
6. นายรินทรธิเบศร์ (อิน)

นอกจากนั้น ยังมีกวีไม่ปรากฏนาม แต่มีผลงานที่น่าสนใจอีกส่วนหนึ่งด้วย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรมไว้ดังนี้

1. บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน (เฉพาะบางตอน)
2. บทละครเรื่องอิเหนา
3. บทละครนอก ไชยเชษฐา
4. บทละครนอก สังข์ทอง
5. บทละครนอก ไกรทอง
6. บทละครนอก มณีพิชัย
7. บทละครนอก คาวี
8. บทละครนอก สังข์ศิลป์ชัย

9. กาพย์เห่เรือ

10. บทพากย์โขน

(บทพระราชนิพนธ์ทั้งหมดนี้ นักศึกษาจะได้ศึกษาอย่างละเอียดในกระบวนวิชาภาษาไทย 453 - วรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน¹

ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีการเล่นเสภากันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมการขับเสภา ถึงกับมีการปรับปรุงวิธีขับเสภาโดยใช้พิพาทย์ประกอบตั้งกล่าวแล้วในตอนต้น เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นบทสำหรับขับเสปามาแต่ครั้งศรีอยุธยา

เรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นนิทานชาวบ้าน (folk tale) มาก่อน มีเค้าเรื่องจริงตรงกับคำให้การของชาวกรุงเก่า และจากคำสันนิษฐานประกอบหลักฐานทางพงศาวดาร น่าจะเชื่อได้ว่าเรื่องนี้เกิดขึ้น ระหว่าง พ.ศ. 2034-2072 ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2² พระราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ส่วนเนื้อเรื่องในบทเสภาที่มีรายละเอียดเป็นบทบาทของตัวละครต่าง ๆ นั้น เข้าใจว่ามีการแต่งต่อเติมเมื่อนำมาแล้วสืบต่อกันภายหลัง

ข้อสังเกตเกี่ยวกับบทเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับรัชกาลที่ 2

1. ชื่อสถานที่ ตำบล ทิศทางและระยะทาง ตรงตามสภาพจริงทั้งสิ้น เช่น ชื่อวัด หมู่บ้าน แม่น้ำในจังหวัดกาญจนบุรี สุพรรณบุรี และพระนครศรีอยุธยา

2. เค้าเรื่องสมจริงมากกว่านิทานเรื่องอื่น ๆ ในสมัยเดียวกันหรือใกล้เคียงกันสมจริงทั้งในด้านโครงเรื่อง เหตุการณ์ บุคลิกภาพ และความเป็นธรรมชาติของตัวละคร ความสมจริงของตัวละครอาจเทียบแนวความคิดในเชิงจิตวิทยาได้ ตัวละครทุกตัวไม่ว่าเป็นตัวเอกหรือตัวร้ายก็มีดี มีชั่ว เหมือนชีวิตคนจริง ๆ

3. คำประพันธ์ประเภทกลอนเสภาเหมาะสมกับเนื้อเรื่องขุนช้างขุนแผนหากแต่งเป็นกลอนบทละครจะเสียรสไปมาก เพราะละครนอกและละครในไม่เหมาะที่จะใช้แสดงเรื่องชีวิตจริง ส่วนบทเสภานั้นเป็นการละเล่นพื้นบ้านที่มีวิธีการแสดงอย่างง่าย ๆ ไม่ต้องแต่งตัวเข้าฉากอย่างละคร ใช้ถ้อยคำพื้น ๆ ตามความเข้าใจของคนทั่วไป ผู้ขับเสภาเพียงคนเดียวก็สามารถขับร้องเป็นเรื่องเป็นราวได้ เสพาก็เหมาะสมมากที่สุดสำหรับใช้เล่าเรื่องนิทาน การแต่งเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นบทขับเสภา เป็นการกลมกลืนประสานกันระหว่างลักษณะการแต่งและเนื้อเรื่องมากที่สุด

¹ นักศึกษาจะศึกษาบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนอย่างละเอียดในกระบวนวิชาภาษาไทย 358 วรรณกรรมเอกของไทย

² ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระนเรศวรมหาราช, ตำนานเสภา หน้า 10

4. โครงเรื่องดี เป็นระเบียบตลอดทั้งเรื่อง เหตุการณ์ (events) จะเบนเรื่องไปสู่อีกจุดหนึ่งอย่างมีเหตุผลสมควรทุกครั้ง และเหตุการณ์ทุกครั้งมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันด้วย

5. เรื่องเวทมนตร์ มหัศจรรย์และเรื่องเหนือธรรมชาติของมนุษย์ อาจมองในแง่ปุกโลคาธิษฐาน (personification) หรือสัญลักษณ์ (symbol) ได้ทั้งสิ้น มนต์มหัศจรรย์ของขุนแผน อาจได้แก่ความเป็นสุภาพบุรุษ ปากหวาน กิริยามารยาทนุ่มนวล รูปร่าง มีเสน่ห์เป็นที่ต้องตาต้องใจของคนทั่วไปความมีเสน่ห์อย่างยิ่งดังกล่าว กวีอาจใช้มนต์มหัศจรรย์เป็นสัญลักษณ์แทนก็เป็นได้ การเสกหุ่น เสกไปไม้เป็นกองทัพ อาจหมายถึงความมีมนุษยสัมพันธ์ของขุนแผนที่สามารถเข้ากับคนได้ทุกชั้นทุกฐานะ การที่จะขอความช่วยเหลือร่วมมือจากใคร ๆ ก็ทำได้ง่ายมากกว่ากับเสกขึ้นดังนี้ เป็นต้น

6. การถ่ายแบบชีวิตในสังคม วรรณกรรมเรื่องนี้ทำหน้าที่ได้ดีกว่าวรรณกรรมไทยเรื่องใด ๆ ผู้อ่านมองเห็นชีวิตและความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ ความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้าน ช่างทหาร ขุนนางและกษัตริย์ได้อย่างชัดเจน

7. กวีร่วมกันแต่งหลายคน หลายสำนวน แต่ก็สามารถประสานสำนวนกันได้สนิทและที่นำชมเชยมากที่สุดคือ กวีทุกคนสามารถรักษาบุคลิกภาพของตัวเองให้คงเดิมอยู่ได้ตลอดเรื่อง

8. เรื่องขุนช้างขุนแผนใกล้เคียงกับชีวิตของคนไทย มากกว่าวรรณกรรมเรื่องใด ๆ เป็นที่นิยมฟังและอ่านกันอย่างกว้างขวางมากที่สุด เรื่องราว ถ้อยคำ และแง่คิดต่าง ๆ ติดเข้าอยู่ในสำนวนพูด และที่กลายเป็นชื่อเรียกสิ่งต่าง ๆ ไปแล้วก็มี ทั้ง ๆ ที่เรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องหนึ่งเรื่องละครซึ่งอาจจำติดปากได้ง่าย ทั้งนี้เป็นเพราะความสมจริงในลักษณะต่าง ๆ ตลอดจนลักษณะชีวิตแบบไทยแท้ มีส่วนช่วยให้วรรณกรรมเรื่องนี้เข้าถึงชีวิตจิตใจของคนทุกระดับชั้นนั่นเอง

9. ปรัชญาและความจริงของชีวิตปรากฏอยู่ทุกตอน ให้แง่คิดและส่งเสริมวิจารณ์ญาณแก่ผู้อ่านเป็นอย่างมาก

10. กวีมีความรู้สึกซึ่งในศาสตร์ต่าง ๆ เช่น การทัพ เครื่องรางของขลัง ขนบประเพณี และฤกษ์ยาม ทั้งยังมีความเข้าใจชีวิตของคนพื้นบ้านอย่างถูกต้อง แสดงว่าผู้ประสานงานในการประพันธ์ครั้งนี้ได้คัดเลือกกวีและวางตัวให้แต่ละตอนอย่างพิถีพิถันกันมาก หรืออาจใช้วิธีให้เลือกแต่งตอนที่กวีถนัดที่สุดก็เป็นได้

บทละครโอเหินา

โอเหินาเป็นวรรณกรรมที่มีฉบับมาแต่ครั้งศรีอยุธยา ได้ปรับปรุงในสมัยต่อมาและยุติการปรับปรุงแก้ไขในรัชกาลที่ 2 ทั้งนี้เพราะพระราชนิพนธ์บทละครโอเหินาฉบับนี้ สมบูรณ์ด้วยรสวรรณคดีและสอดคล้องกับการเล่นละครทุกประการ

สมเด็จพระยาเจ้าฟ้าราชเอกทัศกราบทูลว่า ในการทรงพระราชนิพนธ์บทละครครั้งรัชกาลที่ 2 นั้น ทรงเลือกสรรเจ้านายและข้าราชการที่เป็นกวีชานาญกลอนไว้สำหรับทรงปรึกษา กล่าวว่ามี 7 คนด้วยกัน ที่ทราบแน่คือ กรมหมื่นแจษฎาบดินทร์ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ขุนสุนทรโวหาร (ภู่) และอาจมีกรมหมื่นสรินทรราชย์และพระยาไชยวิชิต (เผือก) ด้วย ตอนใดที่ไม่ทรงพระราชนิพนธ์เอง ก็พระราชทานให้กวีเหล่านั้นรับตัดตอนไปแต่งแล้วนำมาอ่านถวายในที่ประชุมกวีหน้าพระที่นั่งเพื่อช่วยกันแก้ไขอีกชั้นหนึ่ง

ข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องอิเหนา

1. จาก (Setting) และรายละเอียดเป็นเรื่องไทย ๆ โดยตลอด แม้โครงเรื่องส่วนใหญ่จะต้องเป็นไปตามประเพณีของชาวแต่กวีก็พยายามสร้างบรรยากาศให้เป็นไทย ๆ เช่น พรรณนาความงามของเมืองว่า

เสาชิงช้าอาวาสวัดพราหมณ์	ทำตามประเพณีพิธีไสย
หอกลองอยู่กลางเวียงชัย	แม้เกิดไฟไฟริตีสัญญา
ตะพานข้างทางข้ามคชสาร	ก่ออิฐปูกระดานไม้หนา
คลองตลอดแลลิวสุดตา	น้ำลงคงคาไม่ขอดเคือง

แทรกความรู้เกี่ยวกับพระราชพิธี ขนบธรรมเนียมและอื่น ๆ ไว้มากล้วนเป็นพระราชพิธีและประเพณีไทยทั้งสิ้น เป็นแบบแผนใช้อ้างอิงในการศึกษาวิถีชีวิตในสังคมไทยชั้นสูงได้

2. กระบวนกลอนไพเราะ ได้รับชาติทางวรรณศิลป์มากกว่าบทละครคำกลอนและนิพนธ์คำกลอนทุกเรื่อง

3. กวีสนใจรักษาธรรมเนียมนิยมในการแต่ง (literary conventions) ของกวีสมัยก่อนไว้อย่างสม่ำเสมอ เช่น ความประณีตบรรจงในการแต่งบทชมธรรมชาติ ชมความงามบทอักษรर्थ์ และโวหารเปรียบเทียบ

4. บทกลอนทุกตอนประสานกันดี จนผู้อ่านไม่ทราบว่ากวีผู้ใดแต่งตอนใด ทั้งนี้จะเป็นเพราะพระปรีชาสามารถในการวางแผนงานและการประสานงานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

5. เรื่องอิเหนามีโครงเรื่อง (Plot) สำคัญอยู่เพียงจุดเดียว คือการคลาดแคล้วและพลัดพรากกันของตัวละคร เหตุการณ์ (events) เกือบทุกตอนดำเนินไปเพื่อแก้ปัญหาใหญ่ที่กล่าวนั้น

6. เรื่องอิเหนา เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่คนไทย เพราะเป็นบทละครในที่ได้รับความนิยมมากที่สุดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

บทละครนอก

บทละครนอกที่ทรงพระราชนิพนธ์มี 6 เรื่อง คือ ไชยเชษฐา สังข์ทอง ไกรทอง มณีพิชัย คาวีและสังข์ศิลป์ชัย เป็นนิทานในนิบาตชาดกบ้างในปัญญาสชาดกบ้าง ชื่อสุวรรณชนกสังขชาดก ตรงกับนิทานพื้นเมืองของทางเหนือ ส่วนเรื่องไกรทองเป็นนิทานพื้นบ้าน มีชื่อตำบลตามท้องเรื่องในเขตจังหวัดนนทบุรีและพิจิตร นิทานทั้ง 6 เรื่องนี้เป็นเรื่องที่รู้จักแพร่หลายมาแต่โบราณ และบางเรื่องเคยมีผู้แต่งเป็นบทละครนอกตั้งแต่ศรีอยุธยาแล้ว

ความมุ่งหมายที่ทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอกชุดนี้ คงเป็นเพราะทรงเห็นว่าได้แต่งบทละครในอันเป็นเรื่องสำคัญครบสามเรื่องแล้ว จึงทรงวางฐานะเกี่ยวกับละครใน หาบทละครนอกดี ๆ แต่งให้มีมาตรฐานและได้รับนิยมชั้นสูงเพื่อให้ราษฎรได้มีโอกาสชมละครนอกดี ๆ อีกประการหนึ่งวงกวีในสมัยนั้นมีกวีที่มีฝีปากดีหลายคน การที่ทรงหางานให้ทำกันน้อยงเต็มที่ จึงเป็นพระราชดำริที่เหมาะสมกับโอกาสมากที่สุด การที่ทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอกเท่ากับทรงนำทางให้กวีคนอื่น ๆ นั้นเอง

เค้าเรื่องย่อของบทละครนอก

ไชยเชษฐา ไชยเชษฐาได้นางสุวิญชา ธิดาท้าวสิงหลเป็นมเหสีเอก ชายาเก่าทั้งเจ็ดนางริษยาทูลว่า นางสุวิญชาคลอดลูกเป็นท่อนไม้ พระไชยเชษฐาจึงขับไล่นางออกจากเมือง มีนางแมวมอผู้รักดีตามไปคอยช่วยเหลือ ต่อมาพระไชยเชษฐาสำนึกได้และตามนางกลับเมือง

สังข์ทอง นางจันทามเหสีรองกลั่นแกล้งทูลพระสามีว่า นางจันทรวีเมเหสีเอกคลอดลูกเป็นหอยสังข์เป็นกาลีเมือง ท้าวศวิมลจึงขับนางออกจากเมือง ต้องเร่ร่อนไปอยู่กับตายายและนางยักษ์ชื่อ พันธรัตน์ เมื่อพระสังข์โตเป็นหนุ่มได้ขบของวิเศษ จากนางยักษ์ เดินทางไปพบเนื้อคู่คือนางรจนาและได้ครอบครองบ้านเมืองในที่สุด

ไกรทอง ไกรทองหมอลงจระเข้ รับอาสาพระพิจิตรปราบชาละวันทีลักพาลูกสาวชื่อนางตะเกาทองไป ปราบสำเร็จได้นางจระเข้ทั้งสองภรรยาของชาละวันและตะเกาทองตะเกาทองแก้ว เป็นภรรยา

มณีพิไชย พระอินทร์พานางเกษนีไปอยู่สวรรค์ เกิดธิดาชื่อยอพระกลิน จึงนำมาไว้ในปล้องไม้ไผ่ที่เมืองมนุษย์ พระมณีพิไชยได้นางไปแต่พระมารดาไม่โปรด ทำอุบายกลั่นแกล้งต่าง ๆ พระอินทร์ลงมาช่วยนางให้พ้นอันตรายและได้ครองรักกับพระมณีพิไชย

กาวิ พระฤๅษีชบสูกเสื่อ กับลูกวัวเป็นหนุ่มสองพี่น้องชื่อหลวิชัยและกาวิ ทั้งสองแยกย้ายกันไปหาบ้านเมืองครอบครอง กาวิไปปราบนกอินทรี ได้นำงจันทรสุดาหมหอมทำวสันนุราชให้นางเฉ่าทศประสาทมาลวงฆ่ากาวิแล้วพานางไป หลวิชัยตามมาชบสูกาวิ ทั้งสองตามไปฆ่าทำวสันนุราชได้นำงจันมา

สังข์ศิลป์ชัย สนมทั้งหกฤษยาพระมเหสีทั้งสอง ออกอุบายให้ทำวเสนาภฏขับไล่ออกจากเมือง พระสังข์ศิลป์ชัยโอรสทำวเสนาภฏและสิงหรมฤทธิมาก ตามพระมารดา กลับเมืองได้ กุมารทั้งหกบุตรของนางสนมมหาทางฆ่าพระสังข์ศิลป์ชัยโดยผลัดอกเหวพระอินทร์ได้ช่วยชีวิตไว้. เดินทางมาพบพระบิดากับทั้งได้ทูลขอให้พระบิดาจดโทษสนมทั้งหกพร้อมด้วยบุตร ที่คิดประทุษร้ายต่อตนและพระมารดาตลอดมาด้วย

ข้อสังเกตเกี่ยวกับบทละครนอกพระราชนิพนธ์

1. เรื่องที่ทรงเลือกเป็นเรื่องที่เด่น ๆ ที่มาจากนิทานชาดกหรือนิทานพื้นเมืองที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว นิทานที่เคยเล่นละครนอกมาแต่ครั้งศรีอยุธยา มีหลายเรื่อง เช่น มโนห์รา พิภพทองสุวรรณหงส์ พิมพสุวรรณค์ การะเกด ไม่ทรงเลือก เพราะทรงเห็นว่าไม่มีสาระเท่า 6 เรื่องนั้น

2. แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงคุ้นอยู่กับละครใน แต่พระองค์ก็สามารถทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอกได้ดี เห็นความแตกต่างจากบทละครใน เช่น อิเหนา ได้อย่างชัดเจน บทที่แสดงอารมณ์อย่างเต็มที่ก็ใช้คำพูดและบรรยายกิริยาท่าทางได้ใกล้เคียงกับภาษาและกิริยาของสามัญชน เช่น บทตัดพ้อต่อว่าในเรื่องไกรทองและกาวิ เป็นต้น

3. บทพระราชนิพนธ์ละครนอกชุดนี้ ได้ยกฐานะของละครนอกมิให้เป็นการแสดงชั้นต่ำอีกต่อไป เป็นผลให้กวีที่มีความสามารถดี หันมาสร้างบทละครนอกกันมากขึ้น และบทละครนอกที่เกิดขึ้นในยุคหลังต่อมามีมากมาย เช่น แก้วหน้าม้า อภัยนุราช สุวรรณหงส์ รวมทั้งเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ อีกเป็นจำนวนมาก น่าจะได้อิทธิพลเป็นแนวทางแต่งจากบทละครนอกพระราชนิพนธ์ด้วย

กาพย์เห่เรือ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชนิพนธ์กาพย์เห่เรือชมผีพระหัตถ์ในการทำเครื่องควานหวานของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เข้าใจว่าทรงพระนิพนธ์ตั้งแต่ดำรงพระยศเป็น กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ 1

ลักษณะคำประพันธ์เหมือนกาพย์เห่เรือทุกประการ แต่เนื้อเรื่องเป็นการบรรยายอาหารหวานคาวและผลไม้ ออกชื่อและชมเชยอาหารเป็นอย่าง ๆ ไป

บทพระราชนิพนธ์กาพย์เห่เรือนี้ เด่นมากในการพรรณนาให้เกิดความรู้ความเข้าใจ
ในวัฒนธรรมด้านโขนนาการของไทย เป็นงานที่เชิดชูพระเกียรติคุณในทางกวีได้ชิ้นหนึ่ง

บทพากย์โขน

ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ 4 ตอน คือนางลอย นาคบาศ พรหมาสตร์ และหักคอช้างเอราวัณ
บทพากย์โขนชุดนี้เด่นมากในเชิงกวีโวหาร การเลือกสรรคำ การสร้างภาพจินตนาการและ
การแสดงอารมณ์ของตัวละคร เช่น ภาพช้างเอราวัณ การคร่ำครวญของพระรามตอนนางลอย
 เป็นต้น

สมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

สมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงมีพระนามเดิมว่า พระ
องค์เจ้าवासกรี ทรงเป็นพระโอรสองค์ที่ 28 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ท้าว
ทรงกันดาล (จ้อย) เป็นพระมารดา ประสูติเมื่อวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2333

เมื่อพระองค์เจ้าवासกรีมีพระชนมายุได้ 12 พรรษา (พ.ศ. 2345) ได้บรรพชาเป็นสาม
เณร ในสำนักพระวันรัต วัดพระเชตุพน

ในระหว่างที่ทรงเป็นสามเณร สมัยรัชกาลที่ 1 นั้น ได้เสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท
สระบุรี คราวเดียวกันกับพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ซึ่งผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ณ วัดระฆังโฆสิตา
ราม สนทนาร่วมเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ครั้งนั้นด้วย ได้กล่าวถึงพระองค์ไว้ในนิราศพระบาทว่า

“เจ้าเณรน้อยเสด็จมาดูนารัก

พระกลดหัททของขวางกางถวาย”

สามเณรพระองค์เจ้าवासกรี ได้ทรงศึกษากับสมเด็จพระวันรัตซึ่งเป็นพระเถระผู้ใหญ่
มีชื่อเสียงว่ามีความรู้ทางพระธรรมวินัยและแตกฉานในภาษามคธมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ได้รับสมณฉายาว่า “สุวณฺณรังสี” ต่อมาเมื่อสมเด็จพระวัน
รัตมรณภาพ ทรงได้รับตำแหน่งพระราชาคณะในวัดพระเชตุพนฯ

ราว พ.ศ. 2359 ทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงเป็นพระอาจารย์
ของเจ้านายหลายพระองค์ มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบำ
ราบปรปักษ์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นไกรสรวิชิต กรมหลวงวงศาธิราช
สนิท เป็นต้น

กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงมีส่วนสำคัญยิ่ง ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุ
พนฯ ในรัชกาลที่ 3 ทรงทำนุบำรุงวัดพระเชตุพนฯ ให้เจริญรุ่งเรืองเป็นแหล่งวิทยาการอันยิ่งใหญ่
ในสมัยนั้น กับทั้งทรงเอาพระทัยใส่สนับสนุนงานพระพุทธรศาสนาโดยทั่วไปเป็นอย่างดีด้วย

พ.ศ. 2394 ทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรส

กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรส สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2394 รวมพระชนมายุได้ 61 พรรษา เมื่อพระราชทานเพลิงพระศพแล้วโปรดให้เชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ที่พระตำหนักวัดพระเชตุพนฯ และโปรดให้มีตำแหน่งฐานานุกรมรักษาพระอัฐิทั้งปี ถึงวันเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพนฯ โปรดให้อัญเชิญพระอัฐิไปประดิษฐานในพระอุโบสถ ทรงสักการบูชาแล้วทอดผ้าไตรให้พระฐานานุกรมพระอัฐิสดับปรกณเป็นพระราชพิธีตลอดมาตั้งแต่รัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลปัจจุบัน¹

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาพระอัฐิ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรสขึ้นเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชินโรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชินโรส ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ในทางพระพุทธศาสนา ราชศาสตร์ โบราณราชประเพณีไทย ไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ ภาษามคธ ขอม ไทย และวิชาอักษรศาสตร์ทุกแขนง ทรงปรีชาสามารถอย่างยิ่งในการนิพนธ์คำประพันธ์ทุกชนิด งานพระนิพนธ์ทุกเรื่องล้วนดีเด่นมีคุณค่าทางวรรณคดีและเป็นแบบอย่างการประพันธ์ ได้รับการยกย่องตลอดมา

งานพระนิพนธ์เท่าที่ปรากฏขณะนี้ คือ

1. กฤษณาอโศกนิพนธ์
2. สรรพสิทธิ์คำฉันท์
3. สมุทรโฆษคำฉันท์ (ตอนปลาย)
4. ฉันท์ดุชฎีสังเวทกล่อมช้างพัง
5. กาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง
6. ฉันท์มาตราพฤตและวรรณพฤต
7. ลิลิตตะเลงพ่าย
8. ลิลิตกระบวนพยุหยาตราพระกฐินสถลมารคและชลมารค
9. โคลงต้นเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ และคำจารึกวัดพระเชตุพนฯ เรื่องอื่น ๆ
10. ร่ายทำขวัญนาค

¹ทวีศักดิ์ ญาณประทีป และสมพันธ์ุ เลขะพันธ์ุ, ประวัติและผลงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมาธิบดีชินโรส และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท หน้า 9

11. ร่ายยาวมหาชาติ 11 กัณฑ์
12. พระปฐมสมโพธิกถา
13. พระราชพงศาวดาร
14. พระธรรมเทศนา พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
15. ลิลิตจักรที่ปณี
16. กลอนเพลงยาวเจ้าพระ
17. ตำราพระพุทธรูป
18. คำฤๅษฎี

(นักศึกษาจะได้ศึกษาอย่างละเอียดจากกระบวนวิชาภาษาไทย 354 วรรณกรรมกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส)

ลักษณะงานพระนิพนธ์ของกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส

1. งานพระนิพนธ์ทั้งหมด ไม่มีวรรณกรรมประเภทบันเทิงเลย แยกประเภทได้ดังนี้
 - วรรณกรรมประเภทสุภาษิต ได้แก่ กฤษณาสอนน้องคำฉันท์
 - วรรณกรรมศาสนา ได้แก่ สรรพสิทธิ์คำฉันท์, สมุทรโฆษคำฉันท์ ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก, พระปฐมสมโพธิกถา
 - วรรณกรรมประเภทแบบแผนประเพณี และพิธีการ คือ ฉันท์ดุษฎีสังเวกล้อมข้างฟัง, กาพย์ขับไม้กล่อมข้างฟัง, ลิลิตกระบวนพยุหยาตราพระภจันสถลมารคและชลมารค, ร่ายทำขวัญนาค
 - วรรณกรรมสดุดี ได้แก่ ลิลิตตะเลงพ่าย, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 - วรรณกรรมประเภทตำรา คือ ฉันท์มาตราพฤตและวรรณพฤต, ลิลิตจักรที่ปณี, ตำราพระพุทธรูป, คำฤๅษฎี
 - วรรณกรรมประวัติศาสตร์ คือ พระราชพงศาวดารและพระธรรมเทศนา พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

งานพระนิพนธ์ทุกประเภทและทุกเรื่อง มีเนื้อหาสาระได้ประโยชน์ตรงตามพระประสงค์ทั้งสิ้น

2. งานพระนิพนธ์ทั้งหมดไม่มีคำกลอน อาจเป็นเพราะทรงเห็นว่า กลอนเป็นของพื้น ๆ ที่กวีโดยทั่วไปแต่งกันอยู่มากแล้ว ประกอบกับคำกลอนเป็นอุปกรณ์การเล่นเพื่อความบันเทิงเสียโดยมาก เช่น เป็นบทละครใน บทละครนอก บทเสภา บทสัทวา และบทมโหรี หากพระองค์จะทรงนิพนธ์ ก็คงไม่สมควรแก่สมณฐานะชั้นผู้ใหญ่ เท่าที่ปรากฏหลักฐานพบว่าเคยทรงกลอนสั้น ๆ เพียงเรื่องเดียวคือ เพลงยาวเจ้าพระ เป็นหนังสือโต้ตอบเรื่องส่วนพระองค์กับศิษย์

3. สำนวนภาษาและกระบวนพรรณนามีลักษณะเป็นแบบแผน (classic) สว่างามจริงจัง ไม่แทรกอารมณ์ขัน

การแสดงกระบวนพรรณนาที่เป็นแบบแผนชั้นสูง เช่น

แปร मुख เมื่อมุ้งห้อง	นฤพาน
พันจตุรเกทกันดาร	ดัดดั้น
เบญจาพิธมวอลมาร	มลายล่ง แลแฮ
เสวยวิมุตติลาภชั้น	เสรีจขรื่องปองประสงค์
	(ตะเลงฟ้าย)
ลางวงจ้วงจับสาขา	เมอชาตินานา
ประโยชน์เพื่อภุชภักษ์	
ลางลิตบงชางลางหัก	ไผ่ไล่ทำลัก
แลลางละเลาะเล็มตฤณ	
ล้วนเลิศศุภลักษณะนาคินทร์	สิบหมู่หส์ดรินทร์
อุทิจวงส์ไกววัล	

(สมุทรโฆษ)

“.....ฝ้ายฝูนางระบำทั้งหลายกาลเมื่อจะยกหัตถ์ขึ้นพื่อน ดูกรอันกระหยับกรีดกรายย้ายกระบวนรำก็พร้อม ๆ กัน สรรพกาญจนาร ณ์อันประดับด้วยสัตตรัตน์นั้นก็ห้วนไหวไพโรจน์รังสีจรัสทั่วทั้งพื้นภายในปราสาท ก็โอภาสเพียงวิษณุดาสายฟ้าแลบได้สักแสนครั้ง ”

(ปฐมสมโพธิกถา)

การสร้างภาพจินตนาการทรงทำได้อย่างชัดเจนด้วยข้อความสั้น ๆ เช่น

บัดมงคลพ่าห์ให้	ทวารดี
แว้งเหวี่ยงเบี่ยงเศียรสะบัด	ตกใต้
อุกคลุกพลุกเงยงัด	คอคช เศึกแฮ
เบนบ้ายหงายแขนให้	ท้วงท้อที่ถอย

อุรารานร้าวแยก	ยลสยบ
เอนพระองค์ลงทบ	ท้าวดิน
เหนือคอคชชอนชบ	สังเวช
วายุชีวาศม์สุดสิ้น	สุ่ฟ้าเสวยสวรรค (ตะเลงพ่าย)
ช่อฟ้าชวนฟ้าซ่าเลื่อง	โลมโลกยับเปลื้อง
ฤทัยบำเทิงทฤษฎี	
หางหงส์เล่ห่งส์จรัล	ล่าล่องเมษี
คคว่างในกลางหาหน	(สรรพลีทรี)
บทคร่ำครวญก็ทรงทำให้ผู้อ่านสะเทือนอารมณ์ได้เป็นอย่างมาก เช่น	
สุดแรงสุดที่จะร่ำว่าจวนกำสรวลสุดคิด	
ฟิ่งใครก็สุดจิต	ร่ำฟิ่ง
แสนโคกแสนทุกขแสนแสงสำนักสำเนียง	
แสนร้อนร่งร้อนริ่ง	อุรา
หาเพื่อนหาผู้จะพำนักนิพินจะหา	
หาผิงก็เห็นฟ้า	กับฟอง
	(สมุทรโฆษ)

ความไพเราะในการใช้ถ้อยคำที่เลือกสรรเหมาะกับความหมาย เหมาะกับเสียงสัมผัสสระ สัมผัสอักษร เช่น

ค้ำแคเคียงคู่ขุ่ม	เขาคัน
เอียงและออกอัญชัน	แซ่ชร้อง
กระหოდกระเรียนจรัล	เรียงร่าย อยู่เนา
กระจิบกระจาบจ้อง	จับไม้เมินเมียง
	(ตะเลงพ่าย)

พระปรีชาสามารถที่ต่างจากกวีทั่ว ๆ ไป คือการ “หลากคำ” พลิกแพลงใช้คำที่มีความหมายอย่างเดียวกันให้ต่าง ๆ แปลก ๆ ออกไป เช่น กิริยาของนกที่บินและร้อง ทรงใช้คำต่าง ๆ กัน ได้หลายคำ

“..... แอ่นลมลอยลมเลื่อน ไก่เถื่อนขันจะแจ้ว ดูเหว่าแว่วเสียงหวาน
 สาลิกาขานจะจ้อ ไก่ฟ้าพือหางเพื่อย เจื้อยกระแสะสำเนียง เสียงระวัง
 ไพรพร้อง ร้องระวัง ไพรพนานต์ ” (ตะเลงพ่าย)

4. การยึดถือแบบแผนและธรรมเนียมนิยมในการแต่งอย่างเคร่งครัด เช่น การแต่งลิลิตต้องมีบทชมเมือง แต่งทำนองนินราศก็มีชมนกชมไม้ แต่งนิทานก็อ้างวรรณกรรมเก่าประกอบบทรำพัน แม้แต่บทอักษรรยาก็ทรงแต่งด้วย (มีบทอักษรรยใน “สรรพสิทธิ์”)

ระเบียบที่ทรงเคร่งครัดอีกประการหนึ่งคือ การให้ความรู้แก่ผู้อ่าน ทรงลำดับความชัดเจน เช่น การแต่งชมกองทัพหรือการจัดทัพ จะทรงบรรยายอย่างละเอียดถี่ถ้วนมาก เมื่อจบแต่ละตอนจะทรงกล่าวสรุปทุกครั้งไป เช่น

พลคชคณะดาษดา ชาญชนะงา ส่งอำม

.....

พลอศวคณะช้านัญปราบ อเรนทรกำราบ ระอาฤทธิ์

.....

พลรถคณะมากมวล เล็งพิลาสควร จะพิศวง

.....

พลบทจรโจษจรร กรก็กุมสรร- พศาสดรา

.....

พร้อมพรั่งประนังพลอนก ปรีตแยกแหล่งหลาย

ข้างม้ารถานิกนิกาย

นิกรท้าวทหารหาญ (บทสรุป)

5. การให้ความรู้สึกซึ่งทุกด้าน แสดงถึงความสนพระทัยศึกษาค้นคว้าจริงจัง นับว่าพระองค์ทรงเป็นผู้รอบรู้สรรพวิทยาการอย่างแท้จริง เช่น ทรงกล่าวถึงสระโอนาดาก็ให้ความรู้เกี่ยวกับทำน้ำหิ้งสี่อย่างพิสดาร

หนึ่งทำทานพุกุมภันคันธพอสูร

โสรจสินธุสมบูรณ

ณ สระ

หนึ่งทวยเทพอัปสรสุดาสุรามฤณะ

ทรงสายชลชำระ

มลทิน

หนึ่งเนื่องเนกคณาวิชาธรแลกิน

นรเวนต์ยชฎิล

ณ หาด

หนึ่งองค์พุทธปัจเจกสราพกบาราศ

เกลสลามกสีลาศ

ลงอาบ

(สมุทรโฆษ)

ทรงกล่าวถึงข้างสิบตระกูล ละเอียดถูกต้องตามตำราคชลักษณ์

ล้วนเลิศคุณลักษณะอันนาคินทร์	สืบหมู่หัตถ์ดิ้นทร์
อุทิจวงศ์ไกรวัล	
บางชาติคเชนทร์ฉัททันต์	ผิวผ่องเพียงพรร-
ณ ภาคไทรณูรัศมี	
บางสารอุโบสถสกุลมี	มาตั้งคอินทรีย์
สุพรรณพ่างต่างพงค์	
บางเหล่าเหลืองลานพิศววง	เหมหัตถ์ต้วงค์
คือวรรณมโนเสลา	
	วลาฯ
	(สมุทโรโฆษ)

6. ความพิถีพิถันและระมัดระวังในงานพระนิพนธ์ดีเสมอต้นเสมอปลาย ไม่ทรงปล่อยให้มีพระโอษฐ์ย่อหย่อนตามพระชนมายุและพระสติปัญญาที่เสื่อมถอยลง ทรงมีวิธีที่จะรักษาระดับความดีเด่นของงานพระนิพนธ์อย่างหนึ่งคือ ถ้าทรงเห็นเหนื่อยหรือไม่มีกำลังพระทัยที่จะต้องงานพระนิพนธ์มักจะทรงพักไว้ชั่วคราว บางเรื่องทิ้งค้างไว้นานเป็นปี ต่อมาเมื่อมีพระอารมณ์ปลอดโปร่งแล้วจึงทรงนิพนธ์ต่อ จะเห็นได้ชัดว่า พระนิพนธ์สรรพสิทธิ์คำฉันท์ซึ่งแต่งเมื่อตอนแรก ๆ กับสมุทโรโฆษคำฉันท์ ซึ่งแต่งในบั้นปลายพระชนม์ชีพระยะเวลาห่างกันนาน สำนวนถ้อยคำ และความคิด มีรสชาติดีเด่นไม่แตกต่างกันเลย

7. กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ทรงเป็นพระอาจารย์ของเจ้านายและกวีสมัยต่อมาหลายพระองค์ แนวพระนิพนธ์ของพระองค์จึงเป็นแบบครูและมีอิทธิพลต่อวรรณกรรมยุคหลังเป็นอันมาก เจ้านายที่เคยเป็นศิษย์และเป็นกวีสำคัญในสมัยต่อมา ได้แก่ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นไกรสรวิชาติ สมเด็จพระยาเดชาดิศร และกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ เป็นต้น

8. กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ทรงบอกหลักฐานการนิพนธ์ไว้เกือบทุกเรื่อง นอกจากจะบอกพระนามผู้นิพนธ์และศักราชที่ทรงนิพนธ์แล้ว บางครั้งยังบอกด้วยว่าใครเป็นผู้อาราธนาให้ทรงพระนิพนธ์ การที่ทรงมีพระอุตสาหะบอกหลักฐานไว้อย่างละเอียดเช่นนี้ ก็ด้วยทรงตระหนักว่าจะเป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาค้นคว้าในเวลาข้างหน้า นับว่าพระองค์ได้ทรงพยายามอุปถัมภ์การกวีอย่างแท้จริง และเป็นแบบแผนให้กวีชั้นหลังได้ปฏิบัติตามอีกด้วย

ตัวอย่างจากสมุทโรโฆษคำฉันท์

สรวมชีพกรมุนุชิตชินโรส	สืบศรีสุคต
ขัตติยวงศ์ทรงนาม	

ส ถิตพระเชตุพนาราม เล็งเลิศในสยาม
พิภพอโยธาศรี

.....
กรมไกรสรวิชิตกนิษฐา พระสมบัติบา
ลริอาราธนรังสรรค์

.....
กรมวงศาสนิทนัตตา อาราธน์ปรารธนา
สัมฤทธิจิตสืบแสดง

งานพระนิพนธ์เป็นจำนวนมากและมีคุณค่าสูงดังกล่าวแล้ว เป็นประจักษ์พยานอย่างชัดเจนว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเป็นกวีเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์อย่างแท้จริง

พระยาตรังคภูมิบาล¹

เดิมชื่อ จัน หรือสีโหน เป็นบุตรพระยาพัทลุงและหม่อมแจ่ม ได้ถวายตัวรับราชการในพระนครเมื่อรัชกาลที่ 1 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองตรัง (ขึ้นกับนครศรีธรรมราช) ขณะที่อยู่เมืองตรังถูกกล่าวโทษว่าฆ่าคนตาย ถูกส่งตัวมาชำระความที่พระนคร เมื่อได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกโทษแล้ว กลับไปอยู่นครศรีธรรมราชและไม่ได้รับราชการอีก

เล่ากันว่า พระยาตรังค์ฯ มีนิสัยเจ้าชู้ ฉุนเฉียว ชอบเล่นนกเขา และรับประทานหมากไม่ขาดปาก

พระยาตรังค์ฯ มีภรรยาหลายคน เท่าที่ทราบชื่อ คือ เขียว คัง แดง และ ฉิม

ภรรยาที่ชื่อ ฉิม มีชู้สมคบกับชู้ลอบยิงพระยาตรังค์ฯ ตาย

เกี่ยวกับชื่อ พระยาตรังคภูมิบาลนั้นไม่ปรากฏว่าตัวท่านเองหรือผู้อื่นเคยเขียนไว้เช่นนี้แต่รายนามเจ้าเมืองตรังทุกคน ใช้นามที่นาม “ตรังคภูมิบาล” (หรือตรังคภูมิบาล เป็นบางคน) จึงสันนิษฐานว่า นามที่นามเต็มของท่านน่าจะเป็น “ตรังคภูมิบาล”

ผลงานของพระยาตรังค์ฯ มีดังนี้

1. โคลงนิราศตามเสด็จทัพล้านน้ำน้อย
2. โคลงนิราศกลาง

¹เกี่ยวกับประวัติ ทั้งหมดของพระยาตรังคภูมิบาล ได้จากการค้นคว้า ของศาสตราจารย์กุหลาบ มัลลิกะมาส วารสารวัฒนธรรม ก.ค.-ส.ค. 2508

3. โคลงเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
4. เพลงยาว
5. การรวบรวมโคลงของกวีโบราณ

นิราศตามเสด็จทัพล้านน่ายุค

เข้าใจกันว่าพระยาตรังค์ฯ แต่งนิราศเรื่องนี้เมื่อคราวตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไปตีเมืองทวาย พ.ศ. 2330 เพราะมีโคลงบทหนึ่ง (บทที่ 33) กล่าวถึงศึกทวายว่า

เสร็จศึกสมแล้วได้	แดนเวียง ทเวณา
ชมอนงค์คนุ	นักร้อย
สารสัตย์ไปเอนเอียง	อายุโอรุ อ่อนเอย
ได้จะแลกน้ำอ้อย	อีกเดียว

นิราศเรื่องนี้แต่งด้วยโคลงตันวิริษมาลีกับบาทกฤษร รวม 190 บท มีรายขึ้นต้น 1 บท และแทรกอยู่ในเรื่องอีก 2 บท

การดำเนินเรื่องเริ่มต้นด้วยการชมพระนคร แล้วรำพันความรัก ตำบลแรกที่กล่าวถึงคือ คลองบางหลวง ต่อไปถึงวัดหงส์ วัดสังขจาย หัวกระบือ โดกขามออกแม่น้ำแม่กลอง ไม้ไคร้ กล่าวถึงชื่อตำบล รำพันถึงนางเสียบเป็นส่วนใหญ่ เมื่อถึงไทรโยคแล้วกล่าวถึงแม่น้ำน้อย และชมปลา จากนั้นบรรยายกระบวนทัพทางบกและการเดินป่า ชมภูเขา น้ำตก ชมนก ชมสัตว์ป่า ตอนท้ายกล่าวถึงการแต่งโคลงและแรงบันดาลใจที่แต่งเรื่องนี้ แต่ไม่ได้บอกศักราชและนามผู้แต่ง โคลงสุดท้ายมีลักษณะคล้ายโคลงกล คือมีจำนวนเลขที่มีความหมายแทรกอยู่ทุกบาท ยกที่จะเข้าใจความหมายได้

(ตัวอย่างโคลงนิราศล้านน่ายุค)

แปลบจิตเจ็บเค็มดิน	ดวงนิล เนตรเอย
คมธนูแสนที่	ทุ่มแท้ง
ฤาเจ็บเท่าโฉมคิล	โชมชุก ทรวงพี
เนื่องเนืองน้ำหน้าแก้ง	ถึงไหล
ถึง 3 เทวษไธ	3 ดล 1 เอย
ดูร 4 ได้ 2 ผล	สวาสดี 5
เสนห์ 8 คิด 4 กล	2 ถนัด ถวิล 1
รักรทุก 4-3 อ้า	ลุนันมี 2 พ้ออา

นิราศกลาง

พระยาตรังค์ว แต่งเมื่อคราวไปทัพรบพม่าที่กลางต้นรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2352 แต่งเป็นโคลงสี่สุภาพ จำนวน 126 โคลง เริ่มด้วยร่าย 1 บท

การดำเนินเรื่องเริ่มต้นด้วยชมพระนคร เดินทางไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา ชื่อตำบลที่ผ่านชื่อแรกคือวัดสามปลื้ม ต่อไปคือฉางเกลือ วัดทองดาวคะนอง วัดราชบูรณะ บางฝั่ง และต่อ ๆ ไปจนถึงปากน้ำ พรรณนาถึงเกาะต่าง ๆ เช่น เกาะสีชัง เกาะคราม เกาะไผ่ เกาะส้ม จากนั้นบรรยายความรักความอาลัยเทียบกับชื่ออ่าว ภูเขา เช่น ภูเขาสามร้อยยอด เขากอกทะเล ภูเขาหมอน มีโคลงจำนวนมากตอนท้าย ๆ ที่รำพันความอาลัย โดยไม่เทียบชื่อตำบล

(ตัวอย่างโคลงนิราศกลาง)

เห็นฟ้าขอบเมฆแก้ว	อัมพร แม่อา
ศรีสไบนุชคอน	ขอบเต้า
ทรวงถันยพาสมร	ครัดเคร่ง ทรวงแม่
เพ็กระซงหัตถ์เท้า	ทอดเง้อมือเหยอ
เออองค์อมเรศท้าว	จตุรภักตร์ พ่อฮา
โฉมแม่ยังเยาว์นัก	ใหญ่หน้า
เยียวองค์ราชไทรจักร	จักเสนห์ นางพ้อ
ฝากแม่ใส่หีบฟ้า	ซ่อนไว้ทวีปพรหม

โคลงเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เป็นงานชิ้นใหญ่ที่สุดของพระยาตรังค์ว มีหมายเหตุเป็นร้อยแก้วท้ายเรื่องว่า “เมื่อทำนั้น จุลศักราช 1180 ปีชวด นักษัตร สัมฤทธิศก ทำเจ็ดเดือน สิบสามวัน เป็นโคลงบาทกฤษณ 478 บท”

ตามศักราชที่บอกไว้ นั้น ตรงกับ พ.ศ. 2361 ปลายแผ่นดินที่ 2 ห่างจากปีที่แต่งโคลงตามเสด็จลำน้ำน้อยถึง 31 ปี

เริ่มต้นด้วยร่ายสรรเสริญพระบารมี จากนั้นเป็นโคลงดั้นชมพระนคร พระที่นั่งสวนขวา อาคารต่าง ๆ เช่น โรงช้าง หอพระปริต โรงอาลักษณ์ ทิมดาบ¹ ทิมตำรวจไน โรงยาม โรงแสงพระคลัง โรงพระภูเขา จากนั้นชมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีพระอุโบสถ องค์พระแก้ว หอพระมนเทียรธรรม หอพระนาค หอระฆัง ภาพรามเกียรติ์ในระเบียงพระอุโบสถ กล่าวถึงป้อมต่าง ๆ ฉางเก็บข้าวและหอกกลอง

¹ทิม ห้องแถวสำหรับพักและไว้ของในพระราชวัง

ตอนที่สองกล่าวถึงพระบรมราชาภิเษก ช้างเผือกมาสู่พระบารมีอีก 1 เชือก รวม
เป็น 3 เชือก กล่าวถึงม้านั่ง เรือพระที่นั่ง และการเสด็จพยุหยาตราทางชลมารค

ตอนที่สาม เรื่องมอญเมาะตะมะมาสู่พระบรมโพธิสมภาร

ตอนที่สี่ ตอนทหารถวายมือ (พิธีสวนสนาม) กล่าวถึงกองอาสาต่างๆ รวมทั้งกอง
ปืน ม้า ช้าง และรถ

ตอนที่ห้า พิธีโสกันต์พระบรมโอรสาธิราช มีพระราชพิธีอันสมพระเกียรติ

ตอนที่หก พระราชพิธี สิบสองเดือน พรรณนาพระราชพิธีทุกเดือนตามลำดับ

ตอนที่เจ็ด กล่าวถึงพระปรีชาสามารถทางยุทธพิชัย

ตอนที่แปด พระราชกรณียกิจในการบำรุงราษฎร และรำพันพระบารมีต่าง ๆ

(ตัวอย่างโคลงต้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

พิศงามงามเงื่อนแต้ม	ตรูตา
ผนังทาบสุพรรณฉาย	เลขล้า
เมิน मुखจตุรโอบาส	ไฟโรจน์
ทวยประคองเคียงค้ำ	เสียดเสา
เดือนยี่ตำแหน่งนั้น	วิธีเพลง
ชักว่าวห่างวलयลม	เล็กขึ้น
วิมเนศอิศรแสดง	วิษณุเดช
หวังเพื่อพายุพิน	พัดงามฯ

เพลงยาว

พระยาตรังค์ฯ แต่งเพลงยาวรำพันความรักเป็นบทสั้น ๆ เท่าที่พบมี 6 บท สำนวน
กลอนคล้ายกลอนเพลงยาวทั่วไป

(ตัวอย่างเพลงยาว)

ดั่งเมฆลาจายท่ามณีแหง	ชายเนตรจวบเนตรพิศครแสง
กิลดองค์ลงเง้อมเมรุมาศ	ให้แสงต้องอสุรีที่ราญรอน-
จะโลโลมโถมนางกลางอัมพร	ปืมจะขาดชีพม้วยด้วยดวงสมร
อันนิลเนตรน้องส่องมาสบพี	ก็อ่อนจิตไปด้วยฤทธิ์มณีพราย
เมื่อวาววับจับดวงฤดีชาย	ยิ่งมณีนางฟ้าที่ง่าฉาย
	ก็หมายชีพม้วยด้วยแสงนิลฯ

การรวบรวมคำประพันธ์ของกวีโบราณ

ต้นเรื่องบอกไว้ว่า “ข้าพระพุทธเจ้า พญาตรัง จำโคลงโบราณไว้ได้ถวาย”

มีทั้งโคลงสุภาพ โคลงฉันท์ โคลงกระทู้ กาพย์ยานี และวสันตดิถีกัจฉนธ์ บอกนามกวีกำกับไว้ด้วย เช่น พระเทวีสุโขทัย พระเจ้าลานช้าง ศรีธรรมาภัย ศรีปราชญ์ พระศรีมโหสถ พระยาราชนายชาติ เจ้าฟ้าอภัย พระนาควัดท่าทราย และของพระยาตรังศรีฯ เอง รวมทั้งสิ้น 127 บท

(ตัวอย่างคำประพันธ์ของกวีโบราณที่พระยาตรังศรีฯ รวบรวมไว้)

นพบุรีเบเรศเจ้า	สุดเจียว
ยังแต่พิภพเดียว	ดอกฟ้า
แสนโกฏิจักมาเยียว	หยากเยื่อ
ทรงพระไตรรัตนรุ่งหล้า	เลิศล้ำเลอสุวรรณค์
เพชรยอดสอดประดับ	แสงระยิบรับรุ่งร่วง
นพรัตน์จัดเจิมดวง	รังแตนพร้อยย้อยพรายราย
แหวนงูชูมรกต	งามที่พดชดเกล็ดขจาย
เขี้ยววันจับสีกาย	สายเขี้ยวพลอยก้อยนางทรง

ลักษณะเฉพาะของพระยาตรังศรีฯ

1. พระยาตรังศรีฯ เป็นคนกล้าคิดและมั่นใจในตัวเอง มีโวหารและความคิดโลดโผนมากกว่าวีคนใด ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความคิดเชิงเปรียบเทียบส่วนใหญ่ เห็นได้ว่าเลียนแบบโคลงกำสรวล แต่ก็พยายามหาแนวคิดใหม่ ๆ มาใช้ด้วย เช่น

ร้อนรักเจียนจีขีวัน	ขวัญแด
เสนาะสังนิราศนงค์	แน่นน้อย
ลีลอรุเวศแส	สินธุซ่า
กระหม่นหม่นเส้นห้อง	เท่าตาย ๆ
ลามลวนโลกสิงหลัน	หลากหลาย เล่ห์แธ
คิดคชินทร์ฤไป	ปิดป้อง
คะนึ่งพังคลังคล้าพลาย	เพลงพาด
ไขว่คว้าคว้าหญาต้อง	ตำแย ๆ

(นิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย)

สังเกตได้ว่าพระยาตรังค์ฯ เป็นกวีที่มีความมั่นใจในสติปัญญา และความสามารถ
 ของตนอยู่มาก โคลงบทหนึ่งในนิราศตามเสด็จลำน้ำน้อยเป็นเสมือนคำท้าทายกวีในพระนครทุก
 คนให้ประลองฝีปากกับตน

กรุงศรีธรรมราชหม้าย	เมธี พ่อฮา
แสวงอยุธยา	คู่พริ้ง
เฉลิมบาทนฤบดี	โดยเสด็จ เด็กแฮ
นิราศเรื่องพ้องหน้า	ณรงค์ ฯ

โคลงต่อท้ายนิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย อีก 3 บท แสดงความมั่นใจอย่างมากในฝีมือ
 การแต่งโคลง

โคลงตรังตรโหมดสร้อย	เด็กแก้ว
เสนาะสำนวนเทียม	ทิพย์ย้อย
ธรรมากรแล	สุรพจน์
ควรรที่ศิษย์ด้อยด้อย	ติดหลัง ฯ
อยุธยาขยี้ด้าว	ดุจดง ปราชญ์แฮ
เฉลิมแผ่นภุคายัง	หย่อนลิ้น
ละบาทละบทคง	เคียงแข่ง ตรังฤ
ปานบัดปุ่นแก้วดิน	ดับฉาย ฯ
กำสรวลนิราศสร้อย	สารตรัง ครอบแฮ
เป็นบาทกฤษชรั้ง	เรียบร้อย
กับวิวิธมาลีบัง	เบิกบท กาศรัย
แสนเสนาะเพราะย้อย	หยาดน้ำทิพย์สรอง

เหตุที่ท่านไม่เคยถ่อมตัวในการแต่งโคลง และมีความคิดแปลก ๆ เช่นนี้ ทำให้มีคำ
 เล่าลือกันว่าท่านเป็นคน “แผลง ๆ” และคงเป็น เพราะเหตุดังกล่าว ทำให้ท่านกล้าริเริ่มวิธีเขียน
 โคลงโดยใช้คำสร้อยในบาทที่ 1 และ 3 มีความหมายทั้งสองคำ แต่ไม่มีใครนิยมทำตาม ทั้งยัง
 ถือเป็นจุดบกพร่องของท่านเสียด้วย เช่น

“เดินพลางพีพลางแขวน	ขวัญฝาก ปากร้า”
“ไปรับสงเคราะห์ได้	โดยคำ ชยมเลย”
“อารักษรักรักทำคน	เคยฆ่า ไก่ให้”
“ทับทรวงพื้ตุมตึง	ตายกลับ เกิดหน้า”
“ด้าวใดเลยเล่ห์พิน	ภูมิพิมพ์ ภาพเจ้า”

2. พระยาตรังค์ว เป็นผู้รักการค้นคว้า รวบรวมและยกย่องความคิดของกวีโบราณ ผู้อ่านจะสังเกตอุปนิสัยของกวีผู้นี้ได้จากการที่ท่านได้รวบรวมคำโคลง กาพย์และฉันทของเก่าไว้เป็นจำนวนมากกว่าผู้ใดในสมัยนั้น ทั้งยังอ้างชื่อกวีกำกับไว้ด้วย แสดงว่าท่านเป็นผู้สนใจศึกษาค้นคว้าและสะสมสมุดของเก่า จากการรวบรวมของท่านทำให้ผู้ศึกษาวรรณกรรมรุ่นหลังได้รู้จักผลงานของกวีโบราณซึ่งมีบทที่ไพเราะอยู่เป็นจำนวนมาก

เนื่องจากพระยาตรังค์ว เป็นผู้รักการค้นคว้ารวบรวมและยกย่องความคิดความสามารถของกวีโบราณ ทำให้การแต่งโคลงของท่านมีความคิดของกวีเก่าปนอยู่อย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะจากโคลงกำสรวล แสดงว่าพระยาตรังค์ว นิยมยกย่องกวีผู้แต่งโคลงกำสรวลเป็นอันมาก เช่น

โคลงกำสรวลว่า

ฤาเยี่ยมให้ชูพราภ	กันเพรง ก่อนฤ
กรรมแบ่งเอาอกมา	ตั้งนี้
เวรอันเวรเอง	พระบอก บารา
ผิดชอบใช้หนี้หน้า	สู่สมสองสม
พระยาตรังค์ว ว่า	
เวรใดผูกผิดแก้	กับตน กุเอย
สองจึงอาดูรยีน	ย่านนี้
พระเอยช่วยผันผล	ผิดผ่อน
งตจะใช้หนี้หน้า	ณ เวร ๆ

พระยาตรังค์ว นำความคิด แนวการพรรณนาในการสร้างมโนภาพของผู้แต่งโคลงกำสรวลมาใช้หลายแห่ง เช่น โคลงกำสรวลบรรยายภาพปลาวาฬกำลังไล่กินปลาเล็ก ๆ ได้ภาพจินตนาการที่แจ่มชัดมาก พระยาตรังค์ว นำวิธีการพรรณนาและการใช้คำแฝงความหมายแสดงอาการของปลามาใช้ในนิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย

โคลงกำสรวลว่า

वालเลกลมไโล่ปรัย	ไปมา
वालถ้าวเวียนวังวน	ละล้าว
वालโตนประสองปลา	ปลักปล่น
หางกวาดหัวแ้วอ้าว	ปากปาม ๆ

โคลงพระยาตรังค์ ๆ ว่า

อรรณพชลคว่างคว่าง	ควิวแคว น้าंना
ตรีออดฤบธารินไปรย	ปรูดปรีย์
ผกโผผุดขวีแขว	ขวางขนด
กวงกระโดงฉุยชี้	เช่นคน ๆ

นอกจากจะแสดงความคิดและแนวพรรณนาตามแบบกวีเก่าแล้ว พระยาตรังค์ ๆ ยังนิยมใช้คำศัพท์โบราณอีกด้วย จะเห็นได้ชัดว่าโคลงต้นบางโคลงมีคำเก่าปนอยู่เป็นอันมาก

3. สำนวนของพระยาตรังค์ ๆ มักไม่สม่ำเสมอ งานวรรณกรรมที่แต่งต่างเวลากันมาก ๆ สำนวนและความคิดผิดแปลกไปตามกาลเวลาอย่างเห็นได้ชัด เช่น ท่านแต่งนิราศตามเสด็จลำน้ำน้อยเมื่อ พ.ศ. 2330 คงเป็นเวลาที่ยังหนุ่มแน่นอยู่ นิราศเรื่องนั้นจึงเป็นโคลงต้นที่มีสำนวนโลดโผน และเลียนแบบกวีโบราณมาก ต่อมาอีก 22 ปี พ.ศ. 2352 แต่งนิราศกลางด้วยโคลงสุภาพสำนวนโวหารและการใช้ถ้อยคำนุ่มนวลลงมาก แต่ก็ยังแฝงความลึกซึ้งคมคาย อีก 9 ปีต่อมา พ.ศ. 2361 แต่งโคลงต้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ 2 เกือบจะไม่พบความผาดแผลงของพระยาตรังค์ ๆ คนเดิมเหลืออยู่เลย

หากจะเปรียบเทียบสำนวนการแต่งโคลงในช่วงเวลาต่าง ๆ ของกวีผู้นี้จะสังเกตพบว่าแรก ๆ มีความคิดรุนแรง เชื่อมั่นตนเองมาก งานวรรณกรรมจึงมีลักษณะเด่นในด้านความคิด ในระยะต่อมาจนถึงสมัยที่แต่งโคลงเฉลิมพระเกียรติแนวการแต่งค่อยเปลี่ยนไปสู่ความประณีตในการใช้คำ การเล่นสัมผัสการเลือกสรรคำเพื่อความไพเราะ โปรดเทียบสำนวนโวหารจากโคลง 3 บทต่อไปนี้ จะเห็นความแตกต่างได้ชัดเจน

นิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย (พ.ศ. 2330)

อ้อโอยจรูรอรอพร้อง	พรายแสง ทนต์แม่
เลิศลบนิลวารี	ร่วรุง
วาววิชรผลแดง	เต็มหนุ่ม เนตรฤ
ดูตั้งน้ำกึ่งต้น	ตื่นแห ๆ

นิราศกลาง (พ.ศ. 2352)

ถึงสามร้อยยอดไ้	อาวรณ
สุดสังสุตโคกสมร	สุดเศร้า
สุดยอดยงสิงขร	สูงสุด นางเอย
สุดยอดรกรักเจ้า	ยิ่งร้อยพันทวี

โคลงเฉลิมพระเกียรติ (พ.ศ. 2361)

เครื่องเครื่องเสียงครึกครื้น	เสียงกลอง
กลองแขกชวาชาน	ปี่แจ้ว
หอกคู่มือแขกสอง	ร่ำร้าย กันมา
ผืนผัดปัดป้องแคล้ว	เคล่ากัน ๆ

4. พระยาตรังค์ ๆ แต่งโคลงต้นดีกว่าคำประพันธ์ชนิดอื่น ที่สังเกตเห็นว่าไม่ถนัดมากที่สุดคือกลอน กลอนเพลงยาวของท่านไม่พบสำนวนโวหารและความคิดที่เด่นเลย เข้าใจว่าท่านแต่งเพลงยาวในขณะที่มีอายุมากแล้ว

พระยาตรังค์ ๆ ชอบใช้คำหนัก สำเนียงแข็ง ๆ สั้น ๆ จึงเหมาะอย่างยิ่งสำหรับโคลงต้น ซึ่งมีลีลากระชั้นและไม่ต้องการความนุ่มนวลของคำ โคลงต้นของพระยาตรังค์ ๆ ส่วนใหญ่จะมีสำเนียงห้วน ชิ่งขัง ดังตัวอย่างนี้

ดูตั้งปลงเปลี่ยนฟ้า	มาดิน
ดูเทพจ้านงจง	แต่งตั้ง
ศัตรูหมู่อริน	ทรสยด
เห็นคะคึกคิดขัง	ขลาดกลัว ๆ

(โคลงเฉลิมพระเกียรติ)

พระสุนทรโวหาร (ภู่)¹

สุนทรภู่ เกิดเมื่อ พ.ศ. 2329 ไม่ปรากฏภูมิลำเนาได้รับการศึกษาจากสำนักใด เข้ารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนสุนทรโวหาร ออกบวชเร่ร่อนอยู่ตลอดแผ่นดินที่ 3 และกลับเข้ารับราชการเป็นเจ้ากรมอาลักษณ์ฝ่ายพระราชวังบวร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระสุนทรโวหาร ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2398

งานวรรณกรรมของสุนทรภู่มี่ดังนี้

นิราศ

1. นิราศเมืองแกลง
2. นิราศพระบาท
3. นิราศภูเขาทอง
4. นิราศสุพรรณ

¹ ศึกษาประวัติและผลงานของสุนทรภู่อ่างละเอียดได้จาก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ นิราศสุนทรภู่เล่ม 1 องค์การคำคุณสุภา และ ตำราประจำกระบวณวิชา TH 356-สุนทรภู่ เขียนโดย รองศาสตราจารย์ประทีป วาทิกทินกร

5. นิราศวัดเจ้าฟ้า
6. นิราศอิเหนา
7. นิราศพระประธม
8. นิราศเมืองเพชรบุรี
9. นิราศเนรกลั่น (บางท่านว่าไม่ใช่ของสุนทรภู่)

นิทาน

1. โคบุตร
2. พระอภัยมณี
3. กาพย์พระไชยสุริยา
4. ลักษณะวงศ์
5. สิงห์ไตรภพ

บทละคร

1. อภัยนุราช (บางท่านว่าไม่ใช่)

เสภา

1. ขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม
2. พระราชพงศาวดาร 2 เล่มสมุดไทย

บทเห่กล่อม

1. เรื่องจับระบำ
2. เห่กาก็
3. เห่พระอภัยมณี
4. เห่โคบุตร

สภษิต

1. สวัสดิรักษา
2. เพลงยาวถวายโอวาท

ลักษณะพิเศษของสุนทรภู่

1. สุนทรภู่ มีลักษณะเป็นศิลปินอย่างแท้จริง คืออารมณ์อ่อนไหว สะเทือนใจง่าย ประทับใจอย่างฉับพลันกับสิ่งที่มาเกี่ยวข้อง และเปลี่ยนแปลงอารมณ์ได้รวดเร็ว เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงมีบ่อยครั้งที่สุนทรภู่ไม่อาจต่อสู้กับอุปสรรคชีวิตได้ ในชีวิตของท่านต้องประสบปัญหา

มาย ส่วนมากท่านต้องเป็นฝ่ายหนี หนีไปเรื่อย ๆ หนีทั้งคน สถานที่และตัวเอง โดยหวังว่าเหตุการณ์ข้างหน้าจะเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ การหนีครั้งสำคัญที่สุดของสุนทรภู่คือ หนีเข้าสู่สมณเพศ การหนีอื่น ๆ เช่น หนีจากวัดหนึ่งไปอีกวัดหนึ่ง หนีจากความจริงไปสู่ความฝัน ฝันที่จะร่ำรวยด้วยการเล่นแร่แปรธาตุ ฝันที่จะมีความสุขยั่งยืนด้วยอายุวัฒนะ ใฝ่ฝันในความรักที่สูงเกินวาสนา ไม่มีทางเป็นไปได้ (ดังปรากฏในรำพันพิลาป) และการหนีที่สุนทรภู่ประพฤติมานานก็คือ หนีจากตัวเองที่แท้จริงไปสู่ความมึนเมาด้วยสุรา

ลักษณะที่อ่อนไหวและเปลี่ยนแปลงรวดเร็วทางอารมณ์ของสุนทรภู่ ปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไปในงานนิพนธ์ของท่าน และการที่ท่านเป็นคนบริสุทธิ์ใจต่อคนทั่วไป ท่านจึงไม่ซ่อนเร้นปิดบังความผิดหวังของท่านมากนัก คำอธิบายฐานเมื่อได้ทราบไหวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และคำรำพึงในนิราศต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นชีวิตที่พ่ายแพ้ของท่านอย่างชัดเจน

มาคารบพบพระพุทธรูปแล้ว	ขอคุณแก้วสามประการช่วยอุปถัมภ์
ฉันเกิดมาชาตินี้มีแต่กรรม	แสนระย่ำยับด้วยอัปจน
ได้เตือนแค้นแสนยากลำบากบอบ	ไม่สมประกอบทรัพย์สิ้นก็ขัดสน
แม้กลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน	ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัดไถล
สตรีหึ่งหนึ่งแพศยาหญิง	ทั้งสองสิ่งอย่าได้ชิดพิสมัย
สัญชาติชายทรชนที่คนใด	ให้หึงไกลร้อยโยชน์อย่าร่วมทาง
ถ้ารักใครขอให้ได้คนนั้นด้วย	บุญจงช่วยปฏิบัติอย่าขัดขวาง
อย่ารู้มีโรคาในสารพวงค์	ทั้งรูปร่างขอให้ราวกับองค์อินทร์
หนึ่งบิดรมารดาคณาญาติ	ให้ผุดผาดผาสุกเป็นนิจสิน
ความระย่ำคำใดอย่าได้ยิน	ให้สุดสิ้นสูญหายละลายเอง
ทั้งหวายตรวนลั่นเครื่องที่ลำบาก	ให้ปราศจากทั้งคนเขาม่มเหง
ใครปองร้ายขอให้กายมันเป็นเอง	ให้ครั้นแครงเกียรติยศปรากฏครัน
	(นิราศพระบาท)

สุนทรภู่ผิดหวังเรื่องการคบคนเพราะเชื่อคนง่าย การอธิบายหลายครั้งไม่ลืมที่จะขอว่า

“อีกสองสิ่งหญิงร้ายและชายชั่ว	อย่าเฝ้าหมิวหมายรักสมครสมาน”
	(นิราศภูเขาทอง)

ความเป็นคนอารมณ์อ่อนไหวหักห้ามใจไม่ได้นี่เอง เมื่อคราวประสบทุกข์ยาก สุนทรภู่หาทางออกให้กับตัวเองด้วยการ “ฝันหวาน” อยู่เสมอ การระบายอารมณ์ในรำพันพิลาปมองเห็นลักษณะ ดังกล่าวของท่านเด่นชัดมาก

จะลับวัดพลัดที่กระฎีตีก	สุดแต่นึกน้ำตามาแต่ไหน
เฝื่อนองเนตรเช็ดพักตร์สักเท่าไร	ซินหลังไหลรินร่ำนารำคาญ
คิดอายเพื่อนเหมือนเขาเล่าแม่เจ้านี่	เรไปปีละร้อยเรือนเดือนละร้อยบ้าน
เพราะบุญน้อยย่อยยับอัประมาณ	เหลือที่ท่านอุปถัมภ์ช่วยบารุง
ต่อเมื่อไรไปทำทองสำเสร็จ	แก้ปูนเพชรพบทองสักสองถุง
จะผาสุกทุกสิ่งนอนกลิ้งฟุง	กินหมู กุ้ง ไข่ เปิดจนเข็ดฟัน
ลักษณะจิตใจอ่อนไหวเช่นนี้	มีส่วนช่วยให้สุนทรภู่ประสบความสำเร็จในการแต่ง

นิราศได้มากที่สุด

ลักษณะนิสัยที่อ่อนไหว ย่อมมีผลเกี่ยวพันให้เกิดนิสัยอื่น ๆ อีกหลายอย่าง เช่น ชอบคำเยินยอ ปรารภณาเกียรดิยศชื่อเสียงอย่างมาก ต้องการความรักจากญาติมิตรเพื่อนฝูง สุนทรภู่ปรารภอยู่เสมอว่าตนเองว่าเหว่ ไร้ญาติขาดมิตรและความรู้สึกที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์อ่อนไหวอีกอย่างหนึ่งคือ ความรู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจ สำนึกในปมด้อยของตนอยู่ตลอดเวลา

อุปนิสัยเจ้าชู้ ก็น่าจะสืบเนื่องมาจากลักษณะจิตใจที่กล่าวข้างต้นด้วย กล่าวคือลักษณะนิสัยที่ใจอ่อนมักสงสาร เห็นใจคน ทำให้เกิดความเมตตา เอ็นดู และรักใคร่ จึงปรากฏว่าสุนทรภู่มี่ความสัมพันธ์ทางชู้สาวกับสตรีหลายคน

2. สุนทรภู่เป็นคนเข้าใจในธรรมชาติของมนุษย์ อาจเป็นเพราะได้ผ่านชีวิตที่ระหกระเหินขึ้น ๆ ลง ๆ และผ่านพบผู้คนมากมายนั่นเอง ผลงานทุกชิ้นจึงตั้งอยู่บนรากฐานของความเป็นจริง ความเป็นธรรมชาติ ๆ ของมนุษย์ หลักปรัชญาหรือคติธรรมที่สุนทรภู่สอดแทรกไว้ในงานวรรณกรรมล้วนเป็นข้อปฏิบัติที่ทุกคนทำได้ และเป็นความดีความถูกต้องเป็นจริงที่ไม่อาจปฏิเสธได้แม้จนทุกวันนี้

ด้วยเหตุที่สุนทรภู่เป็นคนเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ดังกล่าวแล้ว จึงปรากฏลักษณะเด่นชัดอีกประการหนึ่งคือ มีความจริงใจ ใฝ่หาความจริงและบริสุทธิ์ใจต่อคนทั่วไป

งานประพันธ์ของท่านตั้งอยู่บนรากฐานของความเป็นจริงในสังคม จึงเหมาะสมกับคนในสังคมไทย ขณะนั้นที่กำลังจะเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ยุคใหม่ แม้ในสังคมปัจจุบันที่อยู่ในระยะพัฒนาการ ก็อาจนำข้อคิดของท่านมาใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ด้วย

สุนทรภู่อาศัยหลักความจริงที่กล่าวแล้วเป็นเครื่องมือปฏิบัติงานวรรณกรรม 2 ประการ คือ ปฏิบัติกระบวนการกลอนได้แก่ วิธีแต่งกลอนอย่างหนึ่ง กับปฏิบัติเนื้อเรื่องอย่างหนึ่ง การปฏิบัติ กระบวนการกลอน สุนทรภู่ได้ตั้งต้นอย่างจริงจังที่จะแต่งกลอนให้เข้าถึงจิตใจ ประทับใจ ดิดุหุ ดิดาคคนทั่ว ๆ ไปให้มากที่สุด ท่านทราบดีว่าการใช้สัมผัสสระ (สัมผัสใน) มาก ๆ ช่วยให้กลอนรื่น เรียบ อ่านง่ายเป็นจังหวะ และจำได้ง่ายด้วย ในทางตรงข้าม กลอนสัมผัสอักษรที่นิยมกันอยู่ก่อนนั้น แม้จะไพเราะและสง่างามก็จริง แต่ไม่ติดหูคนเท่ากับกลอนสัมผัสสระ การปฏิบัติกระบวนการกลอนของท่านจึงเป็นไปตามกฎธรรมชาติและหลักจิตวิทยา แนวการแต่งกลอนของท่านมีอิทธิพลมากที่สุดต่อการแต่งกลอนสมัยนั้นและสมัยต่อ ๆ มาจนทุกวันนี้

การปฏิบัติเนื้อเรื่อง เป็นงานสำคัญที่มองเห็นความตั้งใจของสุนทรภู่ที่จะเปลี่ยนแปลงเค้าโครงเรื่องนิทานที่ซ้ำซากจำเจ ในสมัยก่อนและสมัยของสุนทรภู่ กวีนิยมสร้างนิทาน นิยาย เป็นเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ และเรื่องที่มีตัวเอกเป็นเจ้า แสดงบุญญาธิการของกษัตริย์ เช่นเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ สมัยนั้น เรื่องเหล่านี้เป็นความเพ้อฝันเหนือธรรมดา ธรรมชาติของมนุษย์ สุนทรภู่เริ่มเปลี่ยนแนวของเนื้อเรื่องมาสู่ความเป็นจริง เป็นเรื่องของมนุษย์ (humanistic) ที่มีสุข มีทุกข์ มีสำเร็จ และผิดหวัง เรื่องพระอภัยมณีเป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัด การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ย่อมมีผลดีทำให้นิยาย นิทานเป็นเรื่องที่ใกล้ตัวคนอ่านมากขึ้น สังคมพลอยได้ประโยชน์จากเนื้อเรื่อง ปรัชญาและข้อคิดที่กวีได้สอดแทรกไว้ ค่อยโน้มนำจิตใจคนไม่ให้เห็นเรื่องนิยาย นิทานเป็นเรื่องเหลวไหลอีกต่อไป

3. สุนทรภู่มีลักษณะเด่นที่น่าชมเชยอีกประการหนึ่ง คือ ทำงานทุกอย่างหวังผลให้ดีที่สุด แม้งานส่วนตัว เช่น การหาแร่ หยาอายุวัฒนะ ก็ทำเต็มกำลัง หนทางไกลและยากลำบากเพียงใดก็สู้ฝ่าฟันไป จนรู้แจ้งเห็นจริงทุกอย่าง ลักษณะส่วนตัวที่กล่าวนี้ทำให้งานวรรณกรรมทุกชิ้นของท่านเป็นงานที่ประณีต ได้ผลดีตรงความมุ่งหมายทุกครั้งไป งานด้านนิราศก็เป็นที่ประทับใจของผู้อ่านมาจนทุกวันนี้ งานด้านนิทานก็สนุกสนานสมลักษณะของนิทานทุกเรื่อง บทเสภาขุนช้างขุนแผนตอนกำเนิดพลายงามก็เด่นมากไม่ด้อยกว่าของกวีท่านใดที่อยู่ในสังเวียนประชันฝีปากครั้งนั้น บทเห่กล่อมก็นุ่มนวลตามหลักจิตวิทยาและสอดแทรกคำสอนไว้อย่างเหมาะสม บทสุภาชีวิตทุกเรื่องมีสาระน่าจดจำ และเป็นความจริงไปทุกอย่าง เมื่อท่านแต่งแบบเรียนกาพย์ พระไชยสุริยาก็เป็นแบบเรียนที่เหมาะสมกับสภาพของสังคมสมัยนั้น ได้ประโยชน์ทั้งการฝึกอ่าน เขียน และการอบรมจิตใจ เป็นแบบเรียนที่ยกย่องกันว่าเข้าหลักเกณฑ์การสร้างแบบเรียนที่ดีด้วย

ที่กล่าวมาแล้ว ย่อมประจักษ์ชัดว่า สุนทรภู่มีคุณสมบัติพิเศษในการทำงานทุกประเภท ให้ได้ผลดีสูงสุดอยู่เสมอ

4. สุนทรภู่ มีลักษณะเป็นผู้ใฝ่หาสิ่งใหม่ ไม่ชอบอยู่นิ่ง ชอบท่องเที่ยวเดินทาง ท่านบอกไว้ว่า “ทางบกเรือเหนือใต้เที่ยวไปทั่ว จังหวัดหัวเมืองสิ้นทุกถิ่นฐาน” นิสัยที่ไม่ชอบอยู่นิ่ง ใฝ่หาสิ่งแปลกใหม่เรื่อยไปที่กล่าวนี้ทำให้ท่านเป็นคนช่างสังเกต ชอบจดจำความรู้ทั่ว ๆ ไป ในนิราศทุกเรื่องจะบันทึกสิ่งแปลกใหม่ที่ได้พบเห็นลงไว้เสมอ เป็นผลพลอยได้ถึงผู้อ่านด้วย

ลักษณะนิสัยชอบแสวงหาสิ่งแปลกใหม่ น่าจะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ท่านต้องเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมอยู่บ่อย ๆ บุคคลที่ใกล้ชิดก็เปลี่ยนหน้ากันอยู่เสมอ ที่อยู่อาศัยก็โยกย้ายหลายครั้ง การอาชีพเมื่อครั้งเป็นรุ่นหนุ่มก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่ายึดอาชีพใดอย่างจริงจัง แม้แต่ภรรยาที่พบหลักฐานว่าเปลี่ยนอยู่เสมอ

วรรณกรรมได้ประโยชน์จากนิสัยการแสวงหาสิ่งแปลกใหม่ โดยที่ท่านได้สร้างสรรค์งานประพันธ์ที่มีลักษณะและแนวความคิดใหม่ ๆ ไว้เป็นอันมาก

5. สุนทรภู่เป็นคนสนใจกว้าง ท่านมิใช่ผู้คงแก่เรียน (book learning) แต่ท่านก็เป็นผู้มีการศึกษาดี (educated man) การศึกษาของท่านได้จากประสบการณ์ตรงมากกว่าจากการอบรมสั่งสอน การที่เป็นผู้สนใจกว้าง ทำให้ท่านรอบรู้ในวิชาการแขนงต่าง ๆ เกือบทุกอย่างทั้งทางโลกและทางธรรม ได้แก่ราชประเพณี ขนบธรรมเนียม ข้อควรปฏิบัติของคนทุกชั้น ตำนานต่าง ๆ ความเชื่อ ความเป็นอยู่ของคนในแต่ละสังคม สภากฎมิตศาสตร์ การอาชีพ การต่างประเทศ การศึกษาศาสตร์ โหราศาสตร์ และหลักธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนา เป็นต้น

ผู้อ่านที่อ่านงานของท่านทุกชิ้นอย่างพิถีพิถันจะเห็นว่า สุนทรภู่อรอบรู้ไปหมดทุกด้าน เป็นความสามารถที่น่าอึ้งมาก คุณลักษณะข้อนี้นอกจากจะให้ประโยชน์ในการบรรยายความรู้ให้แก่ผู้อ่านแล้ว ยังเป็นประโยชน์ต่องานประพันธ์ของท่านคือ ทำให้ผู้อ่านเกิดศรัทธาเชื่อถือฝังใจ จำชื่อกริท่านนี้ตลอดไปอีกด้วย

6. สุนทรภู่มีความสามารถพิเศษในการประยุกต์ความรู้และประสานความคิดแนวต่าง ๆ ผู้อ่านจะสังเกตได้ว่าสุนทรภู่อัดแทรกความรู้หลักธรรม ปรัชญาและแนวคิดไว้ในวรรณกรรมของท่านอย่างเหมาะสมและแนบเนียน สาระที่สอดแทรกไว้นั้น ท่านได้ประยุกต์คือ เลือกสรรและดัดแปลงให้เหมาะสมกับกาลเวลาและการปฏิบัติ แม้วรรณกรรมประเภทสุภาษิตอันเป็นคำสั่งสอนโดยตรง สุนทรภู่มิได้อ้างหลักธรรมที่สูงส่งหรือเรื่องยากเกินที่จะปฏิบัติได้

สุนทรภู่มีความสามารถพิเศษในการประสานความคิดแนวต่าง ๆ เข้าด้วยกัน จะเห็นได้ชัดจากการปฏิวัติวรรณกรรมที่กล่าวแล้วในตอนต้น สุนทรภู่มิได้เป็นผู้เริ่มต้นการแต่งกลอนสัมผัสสระ แต่ได้ประสานความคิดในการแต่งและแนวนิยมของผู้อ่านซึ่งมีแนวโน้มที่จะนิยมกลอนสัมผัสสระมากขึ้น โดยการแต่งกลอนสัมผัสสระอย่างจริงจัง สำนวนกลอนแนวของสุนทรภู่

คือ ลักษณะการแต่งกลอนที่กริรุ่นก่อนกระทำอยู่แล้ว แต่ยังไม่เริ่มตั้งจริงจังนั่นเอง การปฏิวัติเนื้อเรื่องนิทานก็เช่นกัน สุนทรภู่มีได้เป็นผู้เริ่มต้นแนวคิดที่จะสร้างโครงเรื่องและตัวละครให้สมจริง แต่มีแนวการแต่งของวรรณกรรมอื่นปรากฏอยู่แล้ว ได้แก่วรรณกรรมพงศาวดารจีนซึ่งเริ่มแปลกันอย่างจริงจังสมัยรัชกาลที่ 1 ก่อนสุนทรภู่ว่าจะเติบโตเป็นกวีไม่นานนัก เรื่องพระอภัยมณีได้รับอิทธิพลในการสร้างตัวละคร จากวรรณกรรมจีนอย่างชัดเจนโดยเฉพาะจากเรื่องไซอิ๋ว สุนทรภู่อมีความสามารถพิเศษที่จะเก็บแนวคิดที่ดีของวรรณกรรมจีนมาปรับปรุงให้สอดคล้องและผสมกลมกลืนกับวัฒนธรรมไทยและความนิยมของผู้อ่าน ผู้อ่านที่ไม่เคยรู้เรื่องจีนมาก่อนย่อมไม่ทราบเลยว่าพระอภัยมณีได้รับอิทธิพลจากเรื่องจีน นับเป็นความสามารถที่น่ายกย่องเป็นพิเศษ

7. สุนทรภู่นิยมยกย่องสถาบันกษัตริย์ ผลงานวรรณกรรมทุกชิ้นแสดงชัดว่า สุนทรภู่ยกย่องเทิดทูนพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์อย่างจริงใจ แม้รัชกาลที่ 3 จะไม่โปรด แต่สุนทรภู่อก็ไม่เคยกล่าวลบหลู่หรือพาดพิงถึงพระองค์ในทางที่ไม่ดีเลย ลักษณะนิสัยของสุนทรภู่อที่กล่าวนี้ ทำให้งานวรรณกรรมของท่านมีส่วนเสริมสร้าง ความจงรักภักดี การตระหนักค่าในสถาบันกษัตริย์ให้เกิดแก่ผู้อ่านทั่วไปเป็นอย่างมาก ในด้านส่วนตัวก็นับเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้สุนทรภู่ได้รับการอุปถัมภ์จากเจ้านายหลายพระองค์ต่อเนื่องกันเกือบตลอดเวลา

คุณค่าของงานวรรณกรรมสุนทรภู่

งานวรรณกรรมของสุนทรภู่ได้รับยกย่องว่ามีคุณค่าสูง อาจสรุปคุณลักษณะได้ดังนี้

1. ด้านวรรณศิลป์ ได้แก่

1.1 การเลือกสรรคำมาใช้ สุนทรภู่ใช้คำพ้อง ๆ แต่ให้ความหมายลึกซึ้งสร้างภาพจินตนาการได้แจ่มชัด ได้บรรยายภาพสมจริงและให้ความรู้สึกสะเทือนใจ คุณสมบัติลักษณะนี้ปรากฏชัดในงานวรรณกรรมของสุนทรภู่ทุกเรื่อง ทั้งนิทาน สุภาษิต และนิราศ นิราศภูเขาทองตอนหนึ่งใช้คำชัดเจนนัยนัก

ถึงหน้าวังตั้งหนึ่งใจจะขาด	คิดถึงบาทบพิตรอดิศร
ไฉ่ผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร	แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น
พระนิพนพานปานประหนึ่งศรัษะขาด	ด้วยไรรัญชาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ
ทั้งโรคซ้ำกรรมชดวิบัติเป็น	ไม่เล็งเห็นที่ซึ่งจะพึงพา

1.2 เสียงเสนาะ งานกลอนของสุนทรภู่อติดปากติดหูผู้อ่านผู้ฟังได้ง่าย เป็นเพราะกลอนมีลักษณะเรียบรื่น สัมผัสกระทบกระทั่งเหมาะเจาะ ลีลาจังหวะและเสียงวรรณยุกต์

คำทำยวรรคแต่ละวรรค ให้เสียงเสนาะกลมกลืนกันดั่งینگ

วิเวกวีดกรีดเสียงสำเนียงสนั่น
ให้หิววาวซาบทรงต่าง่วงง
พระโหยหวนครวญเพลงวังเวงจิต
ว่าจากเรือนเหมือนนกที่จากกรัง
ถึงยามค่ำย่ำซ้องจะร้องให้
ไยยามตึกดาวเคลื่อนเดือนก็ค้อย
หนาวอารมณ์ลมเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยขึ้น
แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน

จึงทรงปีเป่าห้ามปรามณรงค์
คนขยับยืนขึงตะลึงหลง
ลืมประสงครับสู้อยู่หุฟง
ให้คนคิดถึงถิ่นถวิลหวัง
อยู่ข้างหลังก็จะแลชะแฉ่ค้อย
ว่าพิไลรัญจวนหวนละห้อย
น้ำค้างย้อยเย็นฉ่ำที่อัมพร
ระรวยรื่นรินรินกลืนเกษร
จะอวรณ์อ้างว้างอยู่วังเวง

1.3 กวีโวหาร งานของสุนทรภู่เพียบพร้อมไปด้วยกวีโวหารทั้งเชิงเปรียบเทียบ การใช้สัญลักษณ์ และการกล่าวเกินจริง ส่วนนวนิราศ เทียบเคียงข้อตำลกับความรักได้ สอดคล้องเหมาะสมเสมอ นิราศพระบาทตอนหนึ่งว่า

ถึงเกาะเกิดเกิดเกาะขึ้นกลางน้ำ
จึงเกิดโคกชดขวางขึ้นกลางทรวง

เหมือนเกิดกรรมเกิดราชการหลวง
จะตักดวงไว้ก็เติบกว่าเกาะดิน

2. การสร้างองค์ประกอบของเนื้อเรื่อง

จากลักษณะนิสัยที่ชอบแสวงหาสิ่งแปลกใหม่

ดังได้กล่าวแล้ว ช่วยให้สุนทรภู่เป็นกวีที่มีประดิษฐการ (invention) โดยเฉพาะความคิดริเริ่ม ในการสร้างองค์ประกอบของเนื้อเรื่องนิทานในแนวใหม่ ในด้านโครงเรื่องและการดำเนินเรื่อง ของนิทานคำกลอน สุนทรภู่ตั้งใจที่จะสร้างโครงเรื่องให้เปลี่ยนแปลงไปจากแนวนิทานคำกลอนจักร ๆ วงศ์ ๆ ซึ่งแพร่หลายมากแล้วในระยะนั้น ได้พยายามลดเรื่องอภินิหารต่าง ๆ ลงเป็นอันมาก การ สืบรับในเรื่องพระอภัยมณีมีลักษณะเป็นสมัยใหม่มากขึ้น มีการใช้ปืนและเรือรบคล้ายปัจจุบัน

เกี่ยวกับการสร้างตัวละคร แทนที่จะเป็นมนุษย์วิเศษมีบุญญาบารมีและเพียบพร้อม ด้วยคุณสมบัติดีเด่น ตัวละครของสุนทรภู่กลับมีชีวิตจิตใจเหมือนคนจริง ๆ ตัวเอกของเรื่องมี ทั้งความดีความชั่ว มีส่วนบกพร่องผิดพลาด มีชนะมีแพ้ นับว่าสุนทรภู่สร้างตัวละครได้สมจริง มากกว่านิทานคำกลอนในยุคเดียวกัน

ส่วนที่เป็นฉากของเรื่อง ขุนวิจิตรมาตราได้หาหลักฐานพิสูจน์ได้ความชัดเจนแล้วใน หนังสือภูมิศาสตร์สุนทรภู่ว่า สุนทรภู่พยายามใช้สถานที่ที่มีอยู่จริง บริเวณมหาสมุทรอินเดีย ด้านตะวันตกของประเทศไทย เป็นฉากในเรื่องพระอภัยมณี การเรียกชื่อ ทิศทาง ขนาดของเกาะ หรือเมืองและเชื้อชาติเจ้าของถิ่น ล้วนใกล้เคียงกับความเป็นจริงอย่างไม่น่าเชื่อ เราไม่เคยพบ

ประวัติว่าสุนทรภู่เคยเดินทางไปเมืองเหล่านั้น จึงนำสันนิษฐานได้ว่า สุนทรภู่ได้ใช้ความมานะพยายามเป็นอันมากในการศึกษาค้นคว้าเพื่อนำความรู้ทางภูมิศาสตร์ในภูมิภาคนั้นมาสร้างฉาก ทั้งนี้สุนทรภู่อะไรที่คิดว่าฉากที่สมบูรณัณถูกต้องเป็นจริง ย่อมช่วยให้นิทานสนุก น่าอ่านมากขึ้น

3. การให้ความรู้ ปรากฏชัดว่าวรรณกรรมของสุนทรภู่ทุกประเภทมีความรู้แขนงต่าง ๆ สอดแทรกอยู่เป็นอันมาก เป็นความรู้เกี่ยวกับคติชาวบ้าน วัฒนธรรมประเพณี สำนวนภาษาดำเนิน นิทานพื้นบ้าน ประวัติสถานที่ เรื่องเกร็ดต่าง ๆ ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ การประกอบอาชีพและสภาพบ้านเมือง เป็นต้น

เกร็ดความรู้ที่สุนทรภู่สอดแทรกไว้เป็นความรู้ที่น่าสนใจและเป็นความรู้ที่ถูกต้องด้วย เช่น ความรู้เรื่องดาวในเรื่องพระอภัยมณี ว่า

ดูโน้นแน่แม่อรุณรัศมี	ตรงมือชี้ดาวเต้านั้นดาวไถ
ดาวธงตรงหน้าอาชาไนย	ดาวลูกไก่เคียงคู่เป็นหมู่กัน
องค์อรุณทูลถามพระเจ้าป่า	ที่ตรงหน้าดาวไถชื่อไร่นั้น
นางบอกว่าดาวธงอยู่ตรงนั้น	ที่เคียงกันเป็นระนาวชื่อดาวโลง
แม้้นดาวกามาใกล้ในมนุษย์	จะม้วยมุดมรณาเป็นท่าโห่ง
ดาวดวงล่ำสำเภามีเสากะโถง	สายระโยงระยางหางเสื่อยาว
นั้นแน่แม่ดูดาวจะเข้	ศิระระเห่หกหางขึ้นกลางหาว
ดาวนิตทิตพายัพดูวับัวว	เขาเรียกดาวยอดมหาจุฬามณี

4. การให้แง่คิดและคติชีวิต เป็นลักษณะเฉพาะอีกประการหนึ่งของวรรณกรรมสุนทรภู่ แ่งคิดทุกเรื่องเป็นเรื่องธรรมดาศรรมชาติของมนุษย์ เป็นเรื่องที่สามัญชนปฏิบัติได้ ผู้อ่านส่วนใหญ่มีความเห็นพ้องกันว่า แ่งคิดเหล่านั้นเกิดจากประสบการณ์ในชีวิตจริงของสุนทรภู่เอง และเป็นคติธรรมที่ได้พิสูจน์เป็นบทเรียนของชีวิตแล้วด้วย แม้สมัยของสุนทรภู่จะล่วงเลยไปแล้ว เป็นเวลานานก็ยากที่จะหาเหตุผลมาปฏิเสธความจริงเหล่านั้นได้

สุนทรภู่เป็นกวีเอกที่อยู่ในจิตใจของคนทุกสมัย ก็ด้วยเหตุที่สุนทรภู่มีคุณสมบัติพิเศษ และผลงานที่ประทับใจดังกล่าวแล้ว นักวรรณคดีก็ยังมั่นใจว่าชื่อ “สุนทรภู่” จะยังคงติดตราอยู่ในหัวใจของนักอ่านตลอดไป

นายรินทรธิเบศร์ (อิน)

นายรินทรธิเบศร์ (อิน) เป็นมหาดเล็กในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ตามเสด็จไปรบพม่าที่ถลาง พ.ศ. 2352 คราวเดียวกันกับที่พระยาตรังค์ฯ ไปทัพและแต่งนิราศถลาง การสงครามกับพม่าครั้งนี้เป็นสงครามครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ประวัติของนายนรินทรธิเบศร์ ยังไม่มีหลักฐานที่สืบสวนได้ชัดเจน กล่าวกันว่าบ้านเกิดอยู่ตำบลบางป่อ ฉะเชิงเทรา¹

งานนิพนธ์ของท่านคือนิราศนรินทร์ และกลอนเพลงยาวพรรณนาความรักซึ่งมีไม่มากนัก

ลักษณะพิเศษของนายนรินทรธิเบศร์ (อิน)

ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของกวีที่ส่งเสริมให้นิราศนรินทร์ และกลอนเพลงยาวเป็นที่ประทับใจของผู้อ่าน อาจประมวลได้ดังนี้

1. นายนรินทรธิเบศร์ เป็นคนช่างคิด มีลักษณะเป็นกวีอย่างแท้จริง ความเป็นคนช่างคิดนี้เอง ทำให้กวีผู้นี้มีจินตนาการกว้างไกลและลึกซึ้งมาก โคลงต่อไปนี้ แสดงความคิดของกวีที่มีจินตนาการอย่างอิสระ

ไอศรีเสาวลักษณ์ล้ำ	แลโลม โลกเอย
แม้ว่ามีกิ่งโพยม	ยื่นล้ำ
เขวนขวัญชูชูโฉม	แมกเมฆ ไร่แม่
กิดปมีกิ่งฟ้า	ฝากน้องนางเดี่ยว
กวีผู้นี้ได้รับยกย่องมากเกี่ยวกับกวีโวหารเชิงเปรียบเทียบ มีหลายตอนที่เด่น เช่น	
แม่กลองกลองบ่ได้	ยินดัง
รั้วแต่กรประนัง	หนึ่งค้อน
อกพี่แม่เพียงหนึ่ง	ซึ่งชอบ กลองเอย
กลองบ่ช้อนเรียมช้อน	อกแค้นคะนึ่งโฉม
เอียงอกเทออกอ้าง	อวดองค์ อรเอย
เมรุชบสมุทรดินลง	เลขแต้ม
อากาศจักจางผจง	จารึก พอฤ
โฉมแม่หยาดฟ้าแยม	อยู่ร้อนฤเห็น

นายนรินทร์ฯ ได้ใช้ความคิดหาแนวทางใหม่ ๆ ในการใช้คำ และแสดงโวหารต่าง ๆ แม้ว่ากวีผู้นี้จะนิยมรสกวีโวหารเก่า ๆ อยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้ลอกเลียนหรือ “เหยียบความคิด” ไปเสียทุกอย่าง ได้พยายามยกย้ายดัดแปลงจนได้รูปแบบความคิดที่แยกออกมาจากแนวเดิม อย่างเห็นได้ชัด โคลงต่อไปนี้เป็นตัวอย่งความพยายามดังกล่าว

¹อาจารย์โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา, คณะ ประวัติวรรณคดีเล่ม 3 หน้า 245

อยุธยาคล่มแล้ว	ลอยสวรรค์ ลงฤ
สิงหასน์ปรารค์รัตน์บรร	เจ็ดหล้า
บุญเพรงพระหาวสวรรค์	ศาสน์รุ่ง เรื่องแฮ
บังอบายเบิกฟ้า	ฝึกฝืนใจเมือง
ตราบขุนศิริขัน	ขาดสลาย แลแม่
รักบ่หายตราบหาย	หกฟ้า
สุริยจันทรขจาย	จากโลก ไปฤ
ไฟแล่นล้างสี่หล้า	ห่อนล้างอาลัย

คุณสมบัติพิเศษของกวีผู้นี้คือ แสดง “กวีทัศน์” ได้ชัดเจนและลึกซึ้ง กวีทัศน์หมายถึงความคิดเห็นที่เป็นส่วนตัวของกวี กวีแต่ละคนอาจมองเห็นธรรมชาติและชีวิตในแง่มุมต่าง ๆ กัน พระจันทร์ในทัศนะของนายนรินทร์ต่างไปจากทัศนะของกวีคนอื่น ๆ อย่างตรงกันข้าม

ชมเชยคิดใช้หน้า	นวลนาง
เดือนดำหนิงกลาง	ต่ายแต่้ม
พิมพ์พัทตร์แม่เพ็ญปราง	จักเปรียบ ไตเลย
ข้ากว่าเขาไซ้แยม	ยิ่งยืมอัปสร

ความเป็นคนช่างคิดของนายนรินทรธิเบศร์ ช่วยสร้างสรรค์ความก้าวหน้าในด้านความคิดให้กับวรรณคดีไทยเป็นอย่างมาก

2. นายนรินทรธิเบศร์เป็นคนละเอียด ประณีต สังเกตได้ชัดว่า กวีผู้นี้มีลักษณะนิสัยละเอียดลออ แต่งโคลงกลอนทุกบทอย่างพิถีพิถัน เสมอต้นเสมอปลาย ความประณีตของนายนรินทร์ แสดงให้ปรากฏในการใช้คำ โคลงและกลอนเพลงยาวต่อไปนี้ นายนรินทร์ได้เลือกสรรถ้อยคำมาใช้อย่างประณีตบรรจงเพื่อบรรยายความให้ตรงกับความคิดของตนและได้รสชาติทางเสียงสัมผัสไปพร้อม ๆ กัน

ถลนปางบาราคห้อง	โหยครวญ
เสนาะเสน่ห์กำสรวล	สั่งแก้ว
โอบองค์ผอูนอวล	ออกโอษฐ์ อรเอย
ยามหนึ่งฤแค้นแล้ว	คลาดคล้ายขบปี
เสนาะเสียงสุโนกร้อง	ระงมวัน
สาลิกามาบัน	เหยื่อป้อน
นางนภกระสรวลสันต์	สมเสพ
คือนุชแนบโอษฐ์อัน	แอบให้เรียมโลม

จู่ไร้ร้ดราวเขียนเนี่ยนแนบ
เรือนผมกกลมเกลาเป็นเงางอน

ตัวรอยแหนบน้อยแนวเป็นแถวถอน
กรรณสมรแมนกลีบสุมาลย์

นอกจากความประณีตในการใช้ถ้อยคำดังกล่าวแล้ว ยังปรากฏชัดว่าการลำดับความ
การดำเนินเรื่อง ก็เป็นไปอย่างมีระเบียบ ผู้อ่านจะไม่เกิดความสับสนในเนื้อความของโคลงแต่ละบท
และเมื่ออ่านติดต่อกันไปจะเห็นการเชื่อมต่อของความคิดและใจความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
ตลอดเรื่อง โคลงบทนี้เป็นตัวอย่างการลำดับความของแต่ละบาท

นางนองชลน่านไล้
ไหลเล่ห์ชลลปราง
แสนโคกสังสารปาง
นาสิกเรียมชับน้ำ

ลบบาง
แม่คล้า
จากพี่ ปลอบแม่
เนตรหน้านางนอง

นิสัยรักความเป็นระเบียบ และความประณีตบรรจงทำให้กวีผู้นี้ประสบความสำเร็จ
สูงสุดในงานกวี ทั้งโคลง และกลอนเพลงยาว แม้ว่าเพลงยาวของท่านไม่สู้แพร่หลายนัก แต่เมื่อ
เทียบกับบทเพลงยาวของนักเลงเพลงยาวคนอื่น ๆ งานของท่านก็เด่นอยู่ในชั้นแนวหน้า

นายนรินทร์ฯ พิศิพิถันในการใช้ถ้อยคำเสียบเคียงเชิงเกี่ยวหญิงดียิ่งนัก เช่น

ขอเชิญโอษฐ์ตอบโอษฐ์จิงเอมอร ขอฝากกรตระกองชมโฉมสุวรรณค์
ขอฝากเนื้อแนบเนื้อนวลจันทร์ ขอฝากขวัญมอบขวัญนัยนา
ขอเชิญเนตรสบเนตรสักหน้อยบ่าง ขอฝากปรางมาศมอบกับนาสา
ขอฝากใจร่วมใจจอมสุดา ขอฝากชีวาไว้เป็นคู่ชีวิตเดียว

3. นายนรินทร์ทิเบศร์ มีลักษณะเป็นศิลปิน มีอารมณ์อ่อนไหว เยือกเย็นและละเอียด
ละไม งานประพันธ์จึงอ่อนหวานนุ่มนวลทั้งถ้อยคำและลีลา ผู้อ่านจะไม่พบสำนวนที่แข็งกร้าว
เจียบขาด หรือลีลาจ้วงหวะที่กระชากกระชั้นเลย

หรือสาวสุรางค์แรมฟ้ามาแปลงปลอม
มาโลมโลกให้พี่เลี้ยงลาญสวัสดิ์
ควรรแผ่สุวรรณวาทไว้ชมทรง
เรียมจากจักนีน้อง
ศรีสวัสดิ์เทอญเยาว์
อำนาจสัตย์สองเรา
การณรงค์ราชการวือน

โฉมสุคนธ์ธารทิพย์ประกินหอม
หรือนางจอมไกรลาศจำแลงลง
ประหลาดบาดตาแลตะลึงหลง
เกลือกจะคงจรจากพิมานจันทร์
จงเนา นะแม่
อย่าอ่อน
คืนร่วม กันแม่
เร่งแล้วเรียมลา

2. วรรณกรรมสมัยรัชกาลที่ 2 มีจำนวนมากและแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ครบทุกประเภท ได้แก่บทละคร บทพากย์โขน โขน นิทาน เสภา เพลงยาว นิราศ บทเฉลิมพระเกียรติ สุภาษิต วรรณกรรมพิธีการและแบบเรียน เป็นต้น

3. วรรณกรรมทุกเรื่องสมลักษณะของวรรณกรรมประเภทต่าง ๆ อย่างแท้จริง เช่น บทละคร บทพากย์โขน และบทเสภา ก็แต่งได้เหมาะสม สอดคล้องกับศิลปะการแสดง นำไปใช้แสดงได้เป็นอย่างดี บทนิราศก็ดำเนินตามรูปแบบและธรรมเนียมนิราศของเก่าอย่างเคร่งครัด

อิทธิพลของวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ 2 ที่มีต่อวรรณกรรมสมัยหลัง

วรรณคดีสมัยรัชกาลที่ 2 มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมสมัยต่อมาเป็นอันมาก ที่สำคัญได้แก่

1. วรรณกรรมสมัยนั้นเป็นแม่แบบของวรรณกรรมประเภทต่าง ๆ ในสมัยต่อมา เช่น บทละครนอก นิทานคำกลอน นิทานคำฉันท์ บทเสภา และนิราศ เป็นต้น

2. ความเจริญรุ่งเรืองของวรรณกรรมทำให้เกิดกวีเป็นจำนวนมาก กล่าวคือประชาชนเห็นคุณค่าของการศึกษาด้านอักษรศาสตร์และนิยมเล่าเรียนกันมากขึ้น เมื่อคนมีการศึกษาสูงเป็นจำนวนมากจึงเกิดผู้แต่งหนังสือมากขึ้นด้วย จะเห็นได้ชัดว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 และที่ 4 มีนักแต่งได้แต่งนิทานคำกลอนและนิราศเป็นจำนวนมาก

สมัยรัชกาลที่ 2 แม้จะมีช่วงเวลาสั้นเพียง 15 ปี แต่ก็มีงานวรรณกรรมที่มีคุณค่ายอดเยี่ยมเป็นจำนวนมาก เป็นยุคที่วรรณคดีเฟื่องฟูสุดยอด ด้วยเหตุที่มีพระมหากษัตริย์ทรงพระปรีชาสามารถสูงยิ่งทางด้านศิลปะและมีกวีเด่น ๆ เป็นจำนวนมาก งานวรรณกรรมสมัยนั้นเป็น “แม่แบบ” ของวรรณคดีสมัยหลังและยังคงมีความงามเด่นไม่มีที่เทียบเทียมได้จนถึงทุกวันนี้

ทดสอบ

จงตอบคำถามต่อไปนี้

1. จงกล่าวถึงปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้การปรับปรุงคุณภาพวรรณกรรมสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ผลสมบูรณ์

2. มีเหตุผลอย่างไรที่กล่าวกันว่าสมัยรัชกาลที่ 2 เป็น “ยุคทองของวรรณคดีไทย”

3. การส่งเสริมศิลปะการแสดงมีผลเกี่ยวข้องกับวรรณคดีอย่างไร ยกตัวอย่างประกอบ

4. มีผู้กล่าวว่า “เสภาขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณกรรมเพื่อรับใช้ศักดินา” ท่านมีความเห็นอย่างไร

5. เหตุใดโอเนานบรัชกาลที่ 2 จึงได้รับความนิยมยกย่องอย่างมาก

6. กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงได้รับยกย่องว่าเป็นกวีชั้นครู ด้วยเหตุผลใด

7. สายสินธุ์เอ่อแอ้งอ๋ม ออกเรือ

เร็วรีกลศรยิ่ง ยุ่งแย้ง

บอกบ้านปอนาเกลือ กลัวแสบ สรวงนา

บ่อเนตรเค็มค้างแห้ง โหดเห็นว

โคลงของพระยาตรังค์ว ข้างต้น แสดงลักษณะสำนวนอย่างไร และจงกล่าวถึงเหตุผลที่พระยาตรังค์ว ได้รับยกย่องเป็นกวีเอกในสมัยรัชกาลที่ 2

8. ถ้าจะพิจารณาในแง่ที่ว่า วรรณกรรมมีหน้าที่ให้ความบันเทิงใจ สะท้อนภาพชีวิต และเป็นเครื่องมือส่งเสริมจริยธรรม วรรณกรรมของสุนทรภู่ได้ปฏิบัติภารกิจนั้นเพียงใด จะอภิปรายพร้อมตัวอย่าง

9. บุคลิกภาพและชีวิตส่วนตัวของสุนทรภู่ มีความสัมพันธ์กับงานวรรณกรรมของท่านมากน้อยเพียงใด

10. “นิราศนรินทร์เพียงเรื่องเดียวทำให้นายนรินทร์เบศรีมีชื่อเสียงว่าเป็นกวียอดเยี่ยม” จงกล่าวสนับสนุนความข้างต้น